

ZNAKOVI I RIJEČI

SIGNA ET LITTERAE IV

Mythos – cultus – imagines deorum

Recenzenti

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
prof. dr. sc. Boris Olujić

Voditelj projekta

prof. dr. sc. Petar Selem

Urednice

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Likovno oblikovanje

Boris Bui

Računalni slog

Boris Bui

Tiskanje ove knjige financijski je pomoglo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 848859

ISBN 978-953-175-477-4

ZNAKOVI I RIJEČI
SIGNA ET LITTERAE
vol. IV.

Zbornik projekta »Mythos – cultus – imagines deorum«

DE RITV AD RELIGIONEM
OD OBREDA DO VJERE

 FF press

Zagreb, 2013.

KLARA BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ

Odsjek za povijest
Odjel za humanističke znanosti
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
I. M. Ronjgova 1, 52100 Pula
Mail kbursic@unipu.hr
UDK: 291.3(497.5 Istra) "631/634"
Izvorni znanstveni rad

RELIGIJA – RELIGIJSKI OBIČAJI U PRAPOVIJESTI ISTRE

Istra je u prapovijesti prolazila razvitak poput većeg dijela Jadranske obale i kopnene unutrašnjosti. Materijalni ostaci omogućuju da se razluče stupnjevi razvoja društvene organizacije. U usporedbi s drugim kulturama i temeljem današnjih saznanja akumuliranih kroz prošlost, možemo govoriti i o razvoju duhovnosti. U religijskim običajima, kulturnim predmetima, predmetima kulta kao i u grobovima i grobnim priložima prepoznajemo vezu prapovijesnog čovjeka s Božicom Majkom, božicom rađanja, života i smrti. Prapovijesni čovjek je u nedostatku pisma rabio znakove kako bi sugerirao misao.

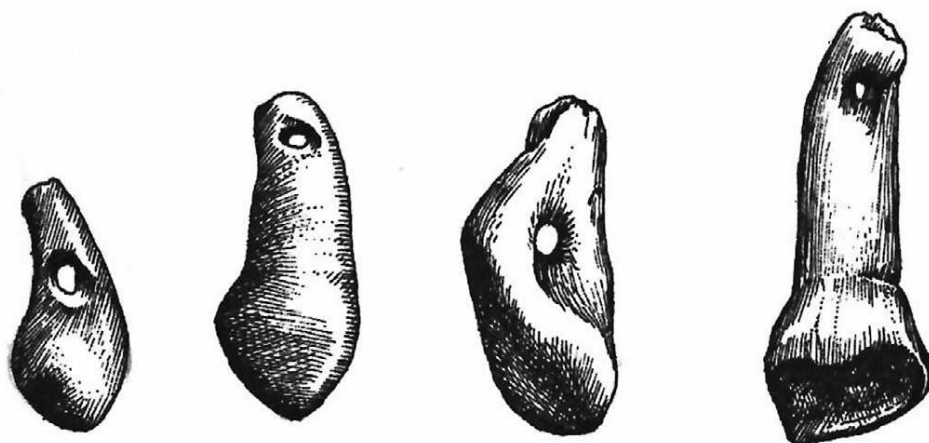
Ključne riječi: prapovijest, Istra, religijski običaji, simboli, Božica

Key-words: Prehistory, Istria, religious customs, symbols, Goddess

Jedan od značajnih problema poznavanja prapovijesti jest pitanje religije i religijskih običaja. Barem u prvim prapovijesnim razdobljima ispravno je govoriti o religijskim običajima ili, pak, samo o običajima koji će tek s vremenom postati religijski. Čovjek je živio u skladu s prirodom. Prirodno okruženje pružalo mu je materijalne podražaje, dok je duhovnost proistekla iz njegovih unutarnjih poriva. Svakidašnja borba za život natjerala ga je da promatra svijet, a poznavanje pojava omogućavalo mu je pobjedu nad unutrašnjim strahovima. Prakticiranjem određenih radnji nastojao je utjecati na tijek stvari.

Kako bismo što bolje upoznali prapovijesnu stvarnost, valja najprije lučiti dva pojma: religija i kult. Religija je apstraktni pojam, dok se kultom podrazumijeva materijalno prakticiranje religije. Religija, lat. *religio*, vjera, vjeroispovijest, a odatle i religiozan, predan vjeri, pobožan, bogomoljački, bogobožan. Kult, pak, dolazi od latinske riječi *colere* što znači obrađivati zemlju, odnosno štovati, častiti (Klaić 1979: 765, 1150). Iz samog naziva vidljivo je koliko je čovjek bio vezan uz ovozemaljsko i koliko je jak bio njegov odnos sa zemljom kao hraniteljicom živog svijeta. Odatle i put k prepoznavanju znakova jezika Božice: rađanja, života i smrti.

Tijek pretvaranja oblika ili pravila ponašanja prapovijesnih zajednica morao je biti sličan na svim područjima starog kontinenta. Istra u tom pogledu nije jedina ni jedinstvena. O prapovijesnim kulturama najčešće govorimo na temelju materijalnih ostataka iz kojih crpimo znanja o apstraktnim pojmovima. No, ta znanja su ograničena našim spoznajama,

Sl. 1. Probušeni životinjski zubi i koštane lamele s rupicom iz Šandalje II (Dimitrijević 1979: T. XXIV, 20-23).

Fig. 1 Pierced animal teeth and bone plates with holes from Šandalja II (Dimitrijević 1979: T. XXIV, 20-23).

jer s jedne strane posjedujemo malo materijalnih dokaza, a s druge, današnji je čovjek opterećen stupnjem akumuliranog znanja. Veliku pomoć u odgonetanju predmeta i pokušaja rekonstrukcije njihove upotrebe pružaju promatranje i analiza običaja naroda koji žive na primitivnom stupnju razvoja (Leroi-Gourhan 1968: 11).

Religiozni osjećaj razvio se vrlo rano, čim je čovjek djelovao apstraktno, može se smatrati čim je izrađivao rukotvorine i tehnološki ih obrađivao (Facchini 2004: 13). Religijski običaji su vrlo kompleksni, a možemo ih prepoznavati analizom više izvora. O njima svjedoče mjesta (pećine, jame, izvori, naselja, ostave) i materijalni ostatci (kulturni objekti i objekti kulta). Čovjek je vrlo rano nastojao objasniti smrt i pokušavao ju je prevladati obredima koji su bili vezani uz sahranu (skeletni i žarni ukopi, kenotafi; Vandermeerch 2004: 21). U sklopu religijskih običaja posebno mjesto zauzimaju kultovi (plodnosti, kosti, bovida), a sve je možda započelo kućnim ognjem, simboličkim elementom privlačnosti i okupljanja. Kod paleolitičkog čovjeka, koji je ovisio o lovu i sakupljačkom gospodarstvu, razvila se kozmička religioznost koja se temeljila na promatranju prirodnih pojava, a odatle i ishodište misli o vrhovnom Biću – Bogu (Facchini 2004: 13). Najranije predodžbe nadnaravnog – božanskog bile su ženskog roda. Prikazi božica života kroz steatopigne simbole preplavili su europski kontinent. Slike, reljefi, skulpture bili su vezani uz čin davanja i zaštite života, uz smrt i rođenje (Gimbutas 2004: 86).

Zbog širine problema s kojim se susrećemo kroz dugo razdoblje prapovijesti naglasit ćemo samo određene elemente koji, neki više, a drugi manje, vode stvaranju religijskih običaja. Prapovijesne manifestacije koje možemo smatrati religijskima sigurno su najzamršeniji dio ljudskog ponašanja kako zbog složenosti, širine i sveobuhvatnosti koje se isprepliću kroz sva ljudska djelovanja, tako i stoga što nema mehanizma za njihovo “čitanje” i shvaćanje. Dodatna je teškoća što raspoložemo samo sačuvanim materijalnim ostacima koji su bez sumnje tek dio nekadašnje stvarnosti. Imamo li, pak, iz prapovijesti gotovo realne slike, ne treba ih “shvaćati doslovno jer tek najavljuju vječnost” (Kukoč 2009: 7).

Kroz stupanjski hod ljudskog društva od paleolitika do kraja željeznog doba pored materijalnog, gospodarskog, društvenog razvoja, pratimo i razvoj duhovnosti i religioznosti društvenih zajednica.

Paleolitik, starije kameno doba, dugotrajno je razdoblje razvoja čovjeka kao stvaralačkog bića koje je tada, među ostalim, započelo izrađivati oruđa. Ona postaju sve savrše-

nija kao karakteristika grupa ljudi na širem prostoru u okvirima definiranih kulturnih skupina. Uz organizirani život obitelji, a u mlađem paleolitu i plemenskih zajednica, svakako postoji duhovni život. I pored velikog napora uloženog u preživljavanje zbog ekstremnih klimatskih oscilacija, pokazala se izvanredna ljudska prilagodljivost i izrazilo se stvaranje duhovnosti, a time i religioznosti. I dok je tijekom cijeloga paleolitika čovjek živio u primitivnim društvenim organizacijama i bavio se primitivnim vidovima privređivanja, istovremeno je razvio zavidne duhovne snage. Izgleda da su takve manifestacije koncentrirane u određenim zonama. Na francko-kantabrijskom području pojavljuje se slikarstvo, a na rusko-ukrajinskom primarna arhitektura (Dimitrijević 1998: 18). Iako do danas ne možemo govoriti o takvim manifestacijama na tlu Hrvatske pa tako ni u Istri, možda nećemo morati dugo čekati da i ovdje prepoznamo takve i slične dokaze ljudske duhovnosti. Godine 2007.

na skupu Hrvatskog arheološkog društva u Gospiću Dinko Radić prikazao je istraživanje u Veloj spili na Korčuli gdje je izdvojio glinenu figuricu dimenzija 2,5 x 2,1 x 1,3 cm. Na temelju oblika, ukrasa i stratigrafije možda možemo govoriti o našoj prvoj starijekamenodobnoj plastici. Pronađena je u sloju 33, a kako su za sloj 32 određeni apsolutni datumi, sloj u kojem se nalazila skulptura datira se u 15.000 godina pr. Kr., u razdoblje epigravetijenske kulture na Jadranu.¹

Teško je reći kad se pojavljuju prve religijske manifestacije. Ustaljeno je mišljenje kako se čovjek izdigao iz ostalog živog svijeta kad se počeo služiti riječju i simbolima. Upravo su simboli znak apstraktnog mišljenja (Facchini 2004: 13). No, ostaje otvoreno pitanje kad se oni pojavljuju i koliko ih poznajemo. Smatramo li simbolima linije urezane na kostima ili crte na oslikanim kamenčićima iz kasnog paleolitika, koliko je ranije čovjek takve i slične znakove mogao stavljati na svoje tijelo, na drvo, kožu ili na neki drugi materijal koji se nije sačuvao?

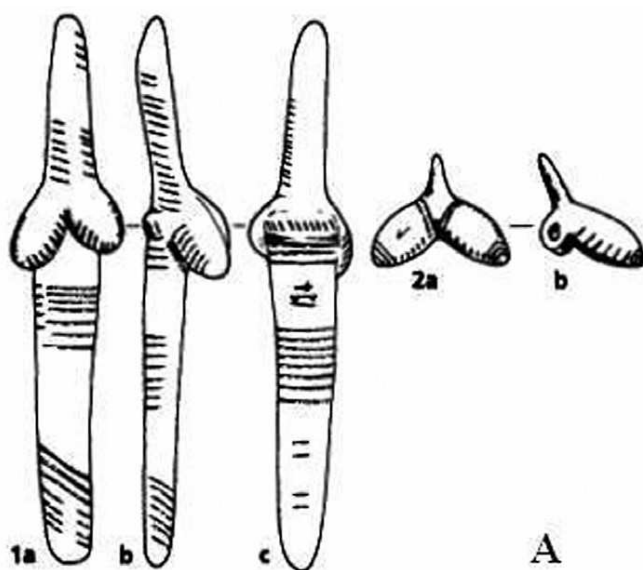
U Hrvatskoj, pa tako i u Istri, zasada nema materijalnih ostataka duhovnih manifestacija poput europskih (Leroi-Gourhan 1968), no tijekom mlađeg paleolitika ostavljeni su u Velikoj pećini probušeni zubi špiljskog medvjeda koji su imali karakter amuleta s određenim ritualnim značenjem (Dimitrijević 1998: 43-44). Probušeni životinjski zubi i koštane lamele s rupicom iz Šandalje II (Sl. 1), dijela sistema pećina kraj Pule, iz Romualdove pećine i iz Vele spile na Korčuli (Sl. 2) vjerojatno su služili kao amuleti (Malez 1987: 13-17; Petrić 1978-1979: Tav. VI: 2-5). Po mišljenju S. Dimitrijevića, granica između amuleta i antropomorfnih figurica vrlo je lako premostiva. Figurice, tzv. gravetijenske venere, vrlo su raširena pojava europskog mlađeg paleolitika, od Atlantske obale na zapadu do Sibira na istoku. Po današnjem tumačenju simboliziraju "velike majke", praroditeljice, odnosno zbog naglašene steatopigije, kult plodnosti. Većinom su nađene u gravetijenskim kompleksima pa se

Sl. 2. Jelenji očnjak ukrašen urezima: Vela Spila, mlađi paleolitik (Čečuk, Radić 2005: 30, sl. 9).

Fig. 2 Deer canine decorated with incisions: Vela Spila, Upper Palaeolithic (Čečuk, Radić 2005: 30, sl. 9).

¹ Zahvaljujem kolegi Radiću na fotografiji predmeta i na podacima o nalazu. O duhovnosti mlađekamenodobnih lovaca otoka Korčule govore figura životinje, koštani probojac ukrašen urezima, kao i jelenji očnjaci s probušenom rupom i nizom od po 6 do 8 kratkih i plitkih usporednih ureza (Čečuk, Radić 2005: 29-30, Sl. 7, 8, 9).

Sl. 3. A – Skulptura mlađeg paleolitika, Dolni Vestonice, Moravska, oko 24.000. g. pr. Kr.

B – Privjesci oblika ženskih grudi: Le Ferrassie – aurignacien; Saint-Germain-la-Rivière – kasni magdalenij; Barma Grande – epigravetien (Gimbutas 2008: fig. 46, 47).

Fig. 3 A – Upper Palaeolithic sculpture, Dolni Vestonice, Moravia, around 24.000 B. C.

B – Pendants shaped as female breasts: Le Ferrassie – Aurignacien; Saint-Germain-la-Rivière – Late Magdalenian; Barma Grande – Epigravettien (Gimbutas 2008: fig. 46, 47).

figuralnu plastiku jer je u njemu razvijena svijest o apstrakciji kroz koju daje simboličku poruku. Posebnu skupinu tvore različite keramičke izrađevine koje su prepoznate kao žrtvenici ili obredni predmeti. Kultnu namjenu odaju mjestom nalaza, oblikom ili, pak, ukrasima. Od antropomorfne plastike ističu se, kao i u paleolitiku, prikazi Velike Majke koja je, iako izmijenjena, najvjerojatnije bila nositeljica kulta plodnosti. Ispravno je možda zamišljati da njima nisu namjeravali prikazati tip žene-majke, već da su se njima koristili kao instrumentom pri obredima. Najviše figurica pronađeno je u nastambama unutar naselja što je u prilog tumačenju da su predstavljale zaštitnika kuće (Težak-Gregl 1998: 61).

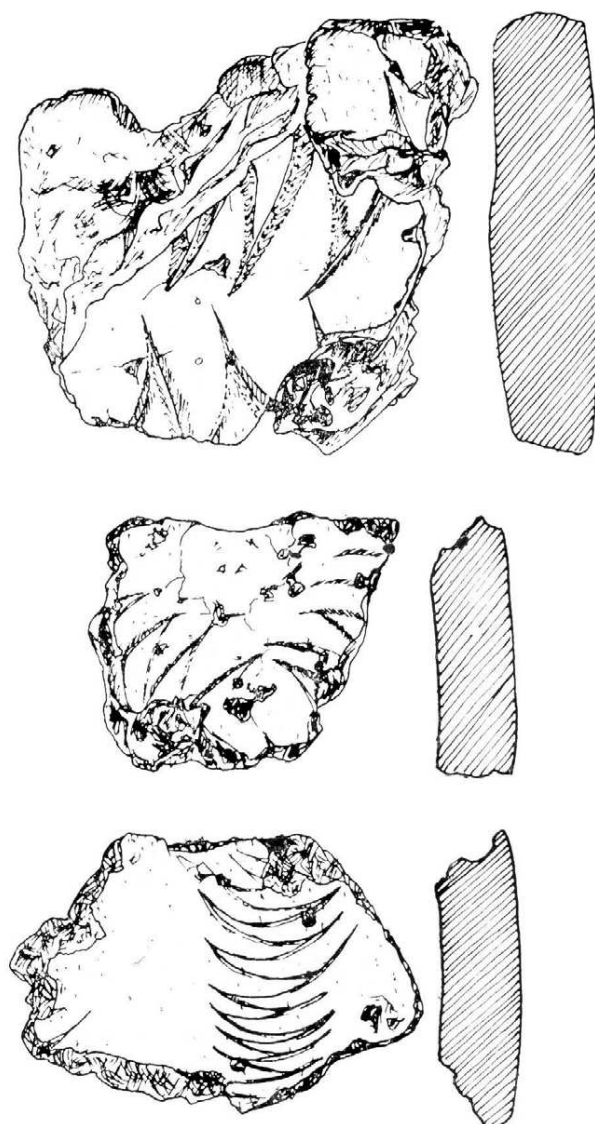
Posebno poglavlje duhovnosti predstavlja keramika, prikladnih oblika i specifičnog ukrasa (Bregant 1968) koja se osim u svakidašnjim aktivnostima koristila i u obredima. Keramički oblici (skulpture, posude) postali su sredstvo u komunikaciji s bogovima i bo-

smatra da su predstavljale neku vrstu kućnog božanstva. Dimitrijević vidi poticaj za njihovo oblikovanje upravo u izgledu antropomorfnih inciziva iz prethodnog razdoblja (Dimitrijević 1998: 44, 49). Probušeni životinjski zubi oblikom podsjećaju na čitav niz privjesaka u obliku ženskih grudi s lokaliteta mlađeg paleolitika u Francuskoj (La Ferrassie, Saint-Germain-la-Rivière) i Italiji (Barma Grande, Arene Candide). U privjescima je prepoznat vrlo apstraktan princip ženskih grudi Božice Ptice mlađeg paleolitika (Sl. 3; Gimbutas 2008: 31-32, Fig. 47).

Prvom pravom neolitičkom revolucijom čovjek je zagospodario svijetom žrtvujući slobodu zbog vlastite sigurnosti (Howkes 1966: 311). Pored pripitomljavanja i uzgoja životinja i planske obrade zemlje, jedan od presudnih koraka u razvoju bila je izrada keramičkih predmeta. Neolitički je čovjek u prvom redu vrlo vješto proizvodio posude, što je zahtijevalo vrlo “kreativnu imaginaciju jer glina nije materija koja svojom prirodnom strukturom uvjetuje oblike, poput kamena ili drva.”² U usporedbi s paleolitičkim naturalizmom neolitički čovjek stvara vrlo stiliziranu

² Težak-Gregl 1998: 61.

žanskime, a nama su dekorativni elementi interpretacijski ključ neolitičke mitologije (Gimbutas 2008). Oskudni ostatci impresso kulture ranog neolitika istočne jadranske obale nisu ostavili trag ili materijalne dokaze neke vrste obreda.³ Keramičke posude, ponajprije loptastih ili jajolikih oblika, ukrašavane su motivima koji su se dobivali utiskivanjem nokta, vrha nekog predmeta ili ruba školjke (Müller 1994: 322, Abb. 8). Čovjek je posegnuo za najjednostavnijim ili najprikladnijim načinom ukrašavanja prstima ili, pak, predmetima koji su se našli u njegovoj neposrednoj blizini (drveni štapići, kosti, ljuštore). Ustaljeno je mišljenje da je oblicima replicirao tikve, drvene, kamene ili kožnate posude kojima se do tada koristio, a da je motivima oponašao efekte koje su posudama davali prirodni materijali (preplet pruća u košaraštvu). No, u nekim primjerima nije isključeno dublje, simboličko značenje. Uzmemo li u obzir da je tijekom ranog neolitika proizveden vrlo mali broj posuda, a poprimale su funkciju statusnog simbola unutar određene zajednice (Zlatunić 2004: 69), moramo računati i na njihovu posebnu namjenu. Do sada nisu izolirani posebni kulturni objekti, a neolitička kuća je središte života i smrti (pokopavanje ispod podova kuća, odnosno ljudska žrtva pri osnutku naselja; Batović 1979: 514). Keramika, pak, čini važnu sastavnicu inventara neolitičke kuće⁴ te valja razmišljati i o isprepletanju svjetovne upotrebe predmeta – za pripremu hrane, s duhovnom – gdje se simbolizmom jednostavnih znakova želi utjecati na tijek stvari. Cik-cak motiv može biti simbol vode ili, pak, brazde u koju se polaže sjeme žitarica, toliko važnih za život neolitičkih zajednica (Sl. 4).

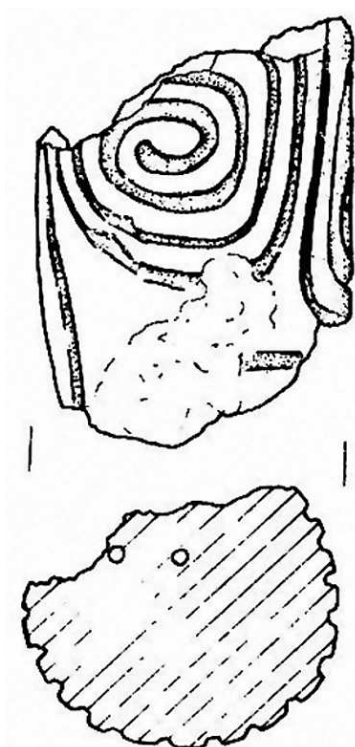
Sl. 4. Keramika ukrašena cik-cak ukrasom: Kavranske gromače – stariji neolitik (Bačić 1973: Tab. III).

Fig. 4 Pottery decorated with zigzag decoration: Kavranske gromače – Early Neolithic (Bačić 1973: Tab. III).

Srednji je neolitik na čitavoj istočnojadranskoj obali predstavljen danilskom kulturom, dok je u sjevernoj Istri, u njezinom zaleđu, na tršćanskom i slovenskom Krasu zastupljena keramika sličnih obilježja, ali pod nazivom “vlaška” (Forenbafer, Kaiser 2006: 172, 199).

³ Ostatci duhovnog života tijekom starijeg neolitika na istočnoj obali Jadrana su malobrojni. Jedinstveni istarski nalaz groba izvan naselja na prostoru Borika – Punta Kašteja kraj Medulina Š. Batović je datirao u rani neolitik. Analizom položaja ostatka kostura i litičkog materijala utvrđeno je da se radi o recentnom ukopu iz 17. i 18. stoljeća (Zlatunić 2004: 109-110). Upitna su i dva starija, mezolitička ukopa: Baderna i Oporovina (Malez 1987: 33-35).

⁴ Istarska nalazišta na otvorenom potječu iz drugog stupnja ranog neolitika (Medulin - Vižula, Verudica, Vrčevan te pojedinačni elementi iz Šandalje i Vrčina, Batović 1979: 501; Komšo 2006). Primjere ispolirane keramike s cik-cak impresso ukrasom nalazimo na prijelazu iz ranog u srednji neolitik (Veli Vrh kraj Pule, Zlatunić 2004: 73).

Sl. 5. Noga ritona: Limska gradina – srednji neolitik (Mihovilić 1987: 54, TAB. 1: 11).

Fig. 5 Leg of a rhyton: Limska gradina – Middle Neolithic (Mihovilić 1987: 54, TAB. 1: 11).

Za razliku od nedovoljno istraženog, pa time i slabije poznatog starijeg neolitika, na lokalitetima danilsko-vlaške kulturne skupine utvrđen je čitav repertoar nalaza i elemenata koje govore o određenim vjerskim ritualima. Odnose se na kult mrtvih i/ili su specifični predmeti materijalne kulture (keramika, nakit, plastika). Ukopi samo iznimno pokazuju nekoliko elemenata s religijskim obilježjima: premazivanje kostiju crvenom bojom, posipavanje groba okerom, polaganje grobnih priloga. Primjena crvene boje kao simbola krvi, sunca, života, odnosno, rađanja upućuje na kult plodnosti. Obredi vezani uz plodnost vrlo su rašireni od Dalmacije, srednje Bosne (kakanjska kultura), preko Albanije i Grčke sve do Peloponeza (Težak-Gregl 1998: 100-101). Kultu plodnosti bila je u danilskoj kulturi namijenjena i antropomorfna keramička plastika, bilo da se radilo o zvonolikim statuama s prikazom ljudske ili, pak, životinjske glave. Poput keramičkih predmeta i one su vrlo bogato ukrašene urezivanjem i udubljanjem s naglašenom primjenom crvene boje.

U Istri nisu zabilježeni srednjoneolitički ukopi, već o duhovnosti možemo govoriti na temelju elemenata koji se manifestiraju u keramičkim ruktovrinama. Crvena boja koristi se u ukrašavanju keramike i to kao premaz koji se otire (Limska gradina).⁵ Drugi, mnogo učestaliji element jest svakako vrlo bogata dekoracija keramičkih posuda koja je na istočnom Jadranu, pa tako i na istarskim nalazištima (Gradina iznad Lima, Pupićina peć), najraznovrsniji i najdekorativniji neolitički proizvod jadranskog bazena (Batović 1979: 540). Ukrašavanje bogatim geometrijskim motivima (mrežastim, spiralnim, višećih trokuta) izvedeno je tehnikom urezivanja i ubadanja, ponekad s primjenom crvene inkrustacije (Forenbaher, Kaiser 2006: 178, slika 5.7; 201-202).

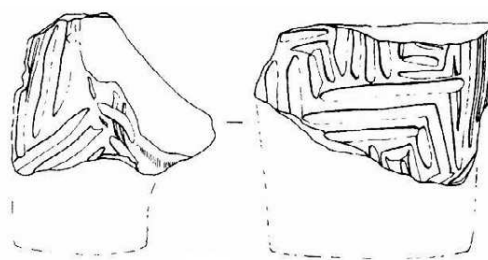
Jaku obrednu simboliku u ovom razdoblju nose posude posebne namjene. Najčešće su to kultne posude – korištene pri obavljanju određenih rituala (noge ritona i stilizirani antropomorfni idol – falus sa Sv. Mihovila kraj Bala, Matošević 1997: 5, 6; tab. 1, sl. 8). Većinom su zoomorfne pa je nesporno da se vežu uz kult plodnosti životinja. Najreprezentativniji su svakako ritoni – asimetrične posude na četiri noge s visokom ručkom, bogato ukrašenih vanjskih površina, dok je unutrašnjost recipijenta ponekad mogla biti premazana crvenom bojom. Bili su vrlo omiljeni (Zlatunić 2004: sl. 85), a vezuju ih uz kult plodnosti bilo da se radi o vodi, soli ili, pak, osvjetljavanju prostora gdje su služili kao svjetiljke, odnosno, lojanice (Težak-Gregl 1998: 100-101; Montagnari-Kokelj 2005). U Istri su pronađena dva skromna ostatka nogu ritona, na Limskoj gradini i u Pupićinoj peći (Sl. 5, 6; Mihovilić 1987: T. I, 11; Forenbaher, Kaiser 2006: tabla 5.6: 2). Oblik ritona svim svojim elementima priziva plodnost (svjetiljka: vatra – ognjište – sunce; antropomorfni i zoomorfni oblici: udovi i rogovi – blagostanje), a dekorativni elementi poput geometrijskih ukrasa i crvene boje to još jače naglašavaju. Crvena boja predstavlja krv, odnosno, obojana unutrašnjost

⁵ Iako vrlo rijetko, pri kraju danilske faze upotrebljavala se i bijela boja koja će postati uobičajena u hvarskoj kulturi kasnog neolitika (Batović 1979: 557).

recipijenta prikazuje rodnicu, a ona znači plodnost – život kako ljudi tako i životinja. Noga ritona s Limske gradine ukrašena je spiralom, dok nogu iz Pupićine peći krase meandar. Meandar i spirala česti su u paleolitičkoj umjetnosti, ali i u kulturama neolitika. Motivom meandra, koji je od samih početaka metafora vode, bile su ukrašene skulpture Božice Ptice (vinčanska kultura), pečatnjaci i predmeti ritualne namjene. U tom smislu, riton s motivom meandra iz Pupićine peći možemo promatrati u kontekstu obreda vezanih uz vodu, kao izvor života, odnosno, kao ženski simbol plodnosti. Meandar često u središtu ima zmijsku glavu, a na zmiju aludira motiv spirale koji je čest na recipijentima za vodu i povezuje Božicu Pticu s kozmičkim vodama koje su njezin element (Gimbutas 2008: 11-12. 25-29). Motiv meandra može se naslutiti na već spomenutoj stiliziranoj zvonolikoj falusoidnoj figurici s lokaliteta Sv. Martin kraj Bala. I figurice se, poput ritona, često pojavljuju na neolitičkim nalazištima duž istočne obale Jadrana i Albanije, a pripadaju grupi vrlo raširenih neolitičkih idola koji imaju simboličnu ili kulturnu namjenu (Zlatunić 2004: sl. 86, 116). Figurica izduženog vrata koji završava stožastim vrhom s bradavičastim ispupčenjima i širokog zvonolikog postolja sjedinjuje nerazdvojni muški i ženski princip kao i stilizirana keramička figurica iz Smilčića.⁶

Osim oblika, ukrasa i boja valja naglasiti i ulogu soli kojoj su možda bili namijenjeni neolitički ritoni. Osim praktične uloge u stočarstvu, sol ima i simboličko značenje. Njezini simbolički aspekti proizlaze iz načina na koji se dobiva, isparavanjem morske vode. Ona je stoga “vatra koja se oslobađa iz voda”. Obratno, sol rastopljena u vodi “tantrički je simbol resorpcije jamstva u univerzalnom Biću” (Chevalier, Gheerbrant 1983: 617). Uloga je soli dvostruka, ona i konzervira i izjeda, stoga je simbol pročišćenja i zaštita protiv iskrivljenja. Sol je simbol nepokvarljivosti. U Japanu je skupljanje soli obred, a postaviti je na određena mjesta u kući ili na javnim površinama znači zaštititi i pročistiti prostor. Sol je mudrost i duhovna hrana. Ona je važna koliko i kruh pa se poslužuje u obredu dočeka gostiju.⁷

Danilsku kulturu tijekom kasnog neolitika nasljeđuje hvarska kultura koja je dobila ime po otoku Hvaru gdje ju je pri istraživanju Grapčeve špilje otkrio Grga Novak. Rasprostirala se duž čitave istočnojadranske obale, ali zastupljena je i duboko u unutrašnjosti Hercegovine. Od jedinstvenog korpusa izdvajaju se regionalne varijante. Uporaba spiralnog ukrasa kulminira, a ostale pojave poznate iz prethodne, danilske faze, polako iščezavaju. Novost je spiralni ornament potpuno ispunjen bojom. Slično nazaduje antropomorfna plastika: sada je vrlo rijetka i neukrašena. U stiliziranim glavama koje su obojane bijelom bojom prepoznata su ženska božanstva plodnosti. Za razliku od antropomorfne plastike koja je stilizirana, životinjski oblici postaju sve realističniji. Bogato ukrašeni geometrijskim motivima, naveli su istraživače na pomisao da su se promijenili vjerski nazori. I dalje

Sl. 6. Noga ritona: Pupićina peć – srednji neolitik (Forenbaher i Kaiser 2006: tabla 5.6: 2).

Fig. 6 Leg of a rhyton: Pupićina peć – Middle Neolithic (Forenbaher and Kaiser 2006: table 5.6: 2).

⁶ Batović 1979: 548-549, tab. LXXXVII: 1-4. Spoj muškog i ženskog principa poznat je još iz paleolitika, prepoznat u skulpturi iz Sireuila (Lantier 1961: 6, fig. 4).

⁷ Sol može imati i posve drugačiju simboliku. Zbog njezine gorčine i neplodnosti slane zemlje Rimljani su solju posipali tlo grada koji je trebalo potpuno uništiti (Chevalier, Gheerbrant 1983: 617-618). U proizvodnji keramičkih posuda sol se dodavala glini da bi se kod pečenja izbjeglo tzv. “vapneno ljuskanje” (Forenbaher, Kaiser 2006: 178).

Sl. 7. Pintadera, Pećina Jačmica kraj Buzeta
(foto D. Komšo).

Fig. 7 Pintadera, Cave Jačmica near Buzet
(photo D. Komšo).

su u upotrebi ritoni, a figure goveda ili medvjeda nose na leđima posudice i bez sumnje su se koristile u obredima. Hvarska kultura njeguje i fino glačano crno ili tamno smeđe posude koje je ukrašeno slikanim motivima girlandi, lučnih crta, valovnica, nizova spirala koji sigurno nisu slučajno odabrani. Svaki motiv nosi duboko simboličko značenje koje je potencirano upotrebom crvene boje (Težak-Gregl 1998: 105-106). Na nalazištima u Istri kasni je neolitik vrlo slabo dokumentiran, a materijal koji bi se mogao atribuirati kasnome neolitiku vrlo je nedefiniran i još uvijek nije jasno izdvojen (Petrić 1978-1979: 215; Forenbaher, Kaiser 2006: 182-183, 202-203).

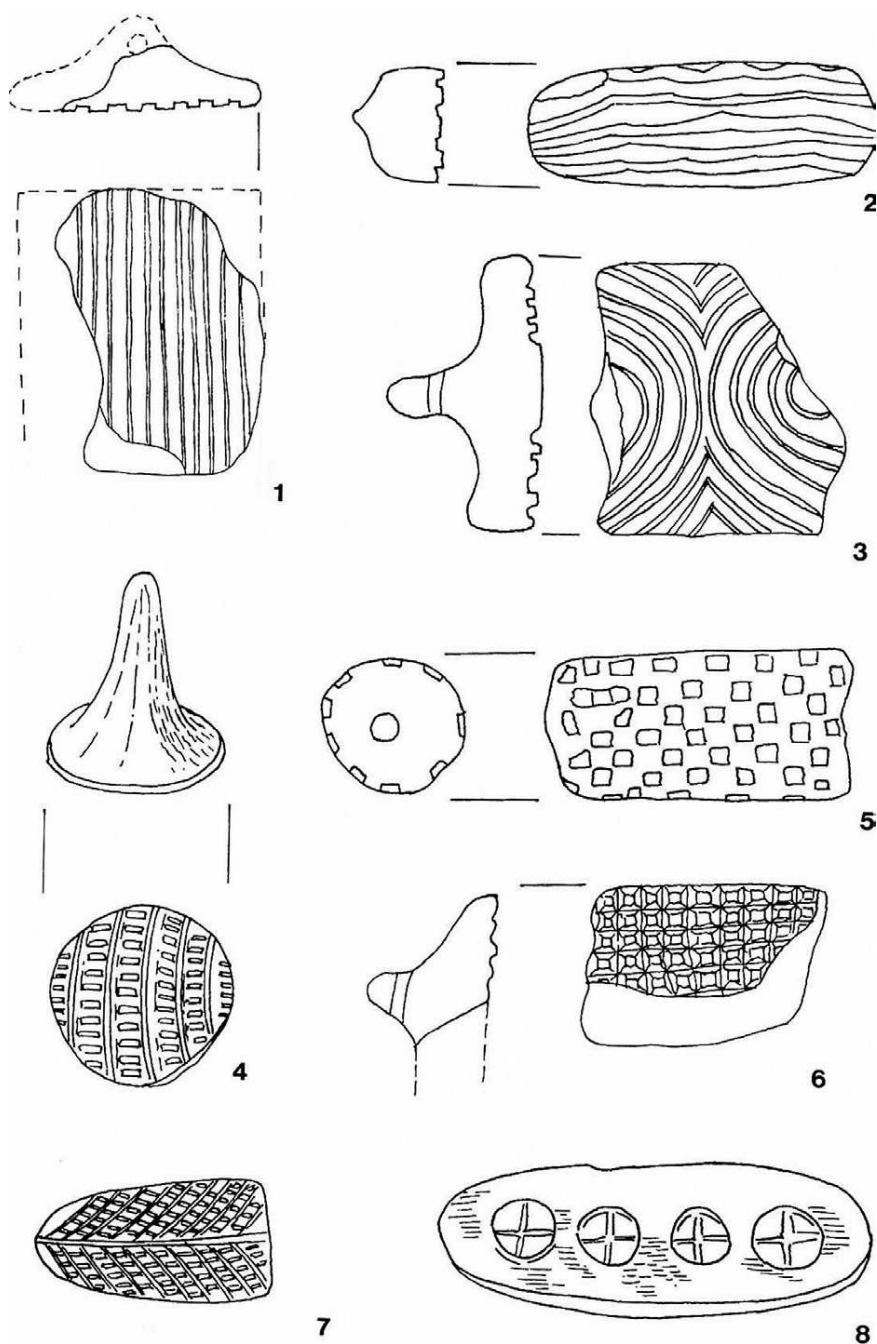
Teško je na temelju malobrojnih istraživanja i sporadičnih nalaza iz neolitika govoriti o obredima vezanim za formiranje naselja (žrtvovanje članova zajednice) ili ubicirati

kulturni prostor. A. Vitasović navodi pintaderu kao jedini opipljivi materijalni dokaz određene vrste obreda na otočju Brijuni (Vitasović 2001: 56-57). Iako se zasada ne smatra da se pintaderama posvećivalo mjesto utemeljenja kuće, zanimljiv su predmet s višeznačnom funkcijom. Razlikujemo dva tipa, pločaste i cilindrične,⁸ duge su od 4 do 12 cm, a radile su se od gline, drveta, kamena ili kosti. Različito se tumači čemu su služile pa se i nazivaju različitim terminima.⁹ Svakako su služile za nanošenje boje na neku površinu: tijela, tkanine, keramike, kože, a mogle su služiti i za žigosanje neke vrste obrednog kruha ili pogače. Njihova široka upotreba i duga vremenska primjena od neolitika do brončanog doba na velikom području Europe svjedoči o njihovoj učinkovitosti. Analizirajući motive kojima se boja nanosila dolazimo do mnogostrukog simbolizma. Boje su od najranijih vremena bile važne u čovjekovu životu. Svaka je boja spektra imala vlastitu simboličnu vrijednost koja se pojačavala pomnim odabirom motiva. Pintadere su na sjevernom Jadranu pronađene u pećinama Grotta delle Gallerie, Grotta Teresiana na Tršćanskom krasu, pećina Jačmica kraj Buzeta (Sl. 7), ali i u naseljima na otvorenome poput Limske gradine i gradine Sv. Bartolomej na Cresu (Buršić-Matijašić 1993: 7-14; Komšo, Miracle 2006: 37).

Pintaderama su se nanosile boje kojima se pojačavao efekt motiva, a motivi predstavljaju simbole kao apstraktne znakove koji označavaju neki pojam ili samo na njega podsjećaju. U njima je prikriveni smisao predmeta, radnje ili samo misli. Svi motivi na pintaderama imaju jako simbolično značenje. Pored spirale i meandra koje smo već spomenuli na istarskim se pečatnjacima pojavljuju i drugi, jednostavniji i složeniji motivi. Najjednostavniji je snop paralelnih linija (Sl. 8. 1 – pintadera iz Grotte delle Gallerie) koje prerastaju u cik-cak motiv (Sl. 8. 2 – Grotta delle Gallerie, Sl. 7 – pećina Jačmica) ili, pak,

⁸ Cilindrični pečatnjaci počeli su se primjenjivati tijekom petog tisućljeća (Gimbutas 2008: 12).

⁹ Kod Talijana su poznate kao zagonetni predmeti (*oggetti enigmatici*), Nijemci ih nazivaju *Tonstempel* i *Brotlaibidol* (Brot – kruh, hljeb, jer neki primjerci podsjećaju na male kruhove). Naziv *pintaderas* nadjenuli su im Španjolci koji su gledali kako pripadnici američkih naroda njima i sličnim predmetima nanose boju na tijelo. Naziv je izveden od španjolskog pridjeva *pintado*, obojen.

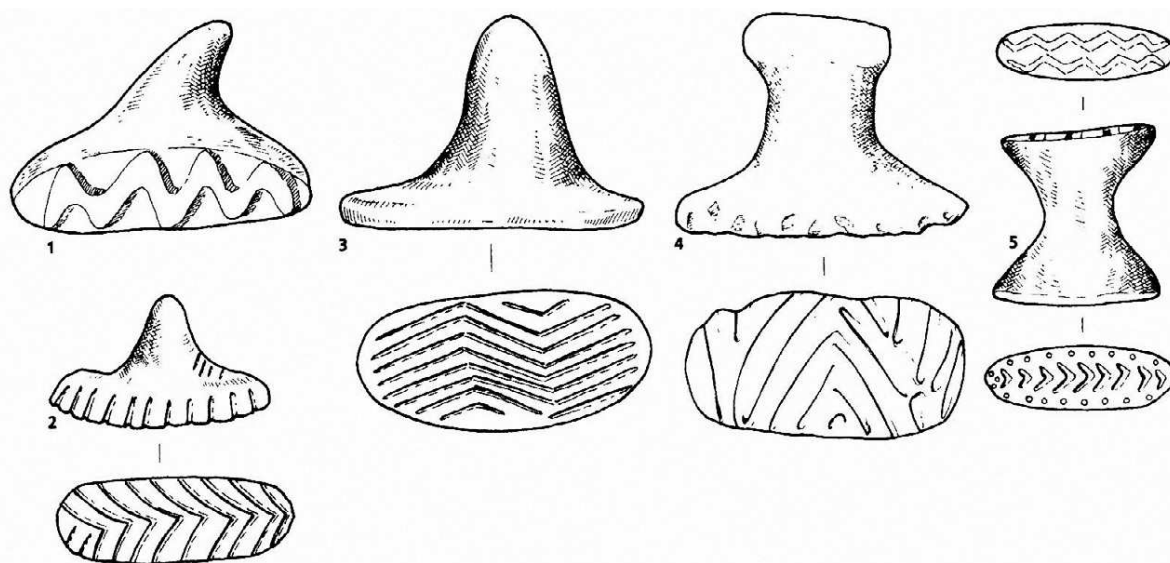

Sl. 8. Motivi na pintaderama: 8.1 – 8.3, 8.6 Grotta delle Gallerie; 8.4 Grotta Teresiana; 8.5 Limska gradina; 8.7 Brijuni; 8.8 Sv. Bartolomej (Buršić-Matijašić 1995: T 1).

Fig. 8 Patterns on pintaderas: 8.1 – 8.3, 8.6 Grotta delle Gallerie; 8.4 Grotta Teresiana; 8.5 Limska gradina; 8.7 Brijuni; 8.8 Sv. Bartolomej (Buršić-Matijašić 1995: T 1).

motiv spirale ili koncentričnih krugova (Sl. 8. 3 – Grotta delle Gallerie). Nešto zamršeniji motivi su kvadratići (Sl. 8. 4 – Grotta Teresiana, Sl. 8. 5 – Limska gradina, Sl. 8. 6 – Grotta delle Gallerie) i borove grančice ili motiv klasja (Sl. 8. 7 – Brijuni). Primjerak s gradine Sv. Bartolomej (Sl. 8. 8) ima četiri kruga koji zatvaraju križeve, a križevi su crte koje se sijeku pod pravim kutom.

Svi elementi nose jaku simboličku poruku (Sl. 9). Crta je niz spojenih točaka, a točka je početak i kraj svega. Točka je sjecište krakova križa iz čega proizlazi da je sama bez dimenzije. Kod hinduističkog i tibetanskog učenja ona je kap i klica početka. Većina afričkih naroda

Sl. 9. Neolitski pečatnjaci: 1 i 4: kultura Sesklo – Nea Nikomedia (Makedonija); 2: kultura Starčevo – Anza; 3: kultura Karanovo – Čevdar (Bugarska); 5: Grupa Koros starčevačke kulture – Kopancs (Mađarska) (Gimbutas 2008: 13, Sl. 19).

Fig. 9 Neolithic seals: 1 i 4: Sesklo Culture – Nea Nikomedia (Macedonia); 2: Starčevo Culture – Anza; 3: Karanovo – Čevdar Culture (Bulgaria); 5: Grupa Koros of Starčevo Culture – Kopancs (Hungary) (Gimbutas 2008: 13, Fig. 19).

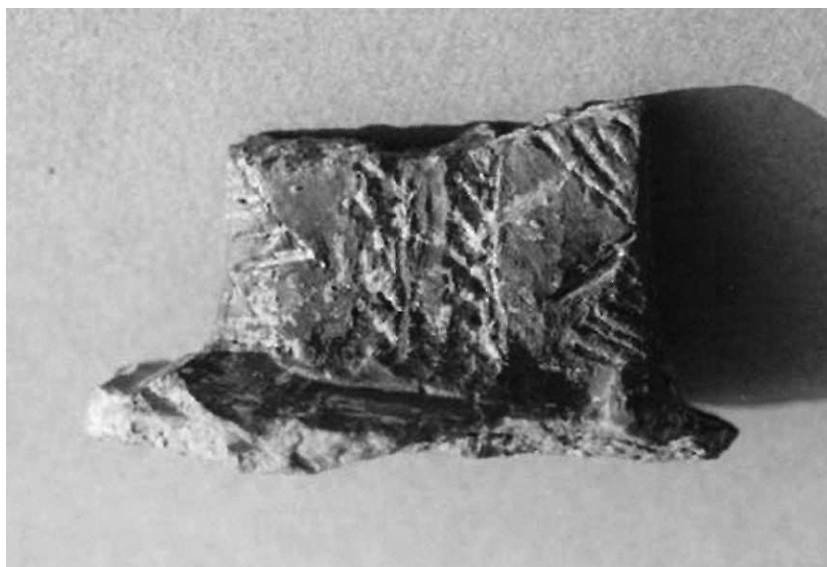
točkom predočava konkretne pojmove: zrnje, zvijezde, a točke u nizu ili u nekom geometrijskom liku mogu simbolizirati lovca, psa ili divljač. Bijele točke na tamnoj površini mogu prikazivati zvijezde ili zapaljene vatre u noći. Crta je prvi znak koji je čovjek ikad zabilježio. Zbog jednostavnosti mogla se prilagoditi mnoštvu simbola i njihovih tumačenja (Chevalier, Gheerbrant 1983: 705; 796-805). Kod prvih paleolitičkih crteža kao i danas kod nekih afričkih plemena simbolizira zmiju. Zmija je živa crta, a crta nema ni početka ni kraja, stoga simbolizira materijalnu beskonačnost. Mi je doživljavamo kao opipljivu materiju, no ona je istovremeno sklona donjem svijetu u kojem nestaje. Stoga je i simbol bezvremenskog. Poput prodiranja u duboke slojeve zemlje, ona prodire u razine naše svijesti. U nekim vjerovanjima, zmija na zemlji nositelj je muškog principa, a u podzemnom svijetu postaje nevidljivi ženski princip tajnovitosti i zagonetnosti. Simbol zmije poprima različite dimenzije od zemaljskog, preko podzemnog, do kozmičkog. Nalazimo ga kod većine poznatih svjetskih religija. Motiv cik-cak linije, odnosno, stiliziran oblik nalik na riblju kost s pintadere iz pećine kraj Laganiši prepoznat je kao simbol Božice Ptice čiji su prikazi česti u kulturama neolitika. Znakovi mogu biti viđeni i kao niz uzastopnih slova V ili pak obrnutog slova V, opet simbola Božice Ptice koja se smatra Hraniteljicom koja podržava život i donosi dobru kob (Gimbutas 2004: 91, 94). Niz usporednih crta kod nekih afričkih naroda označava povorku ljudi u hodu. U križu koji zatvara kružnica prepoznaje se simbolika broja četiri. Četiri od prapovijesnih vremena “simbolizira čvrsto, opipljivo, a križ je postao jedinstven simbol potpunosti i sveobuhvatnosti”. Četiri su strane svijeta, četiri su mjesečeve mijene, četiri godišnja doba, a u nama možda najbližem svetom tekstu, Bibliji, broj četiri se javlja u bezbroj primjera (Chevalier, Gheerbrant 1983: 79, 87-89). Četverokutni likovi koji su ukrašavali neolitičke skulpture trudne Božice odnose se na običaj bacanja sjemena na sve četiri strane svijeta (Gimbutas 2004: 91). Šahovnica je skup geometrijskih likova koji simboliziraju protivne snage, od nagona i razuma do slučaja i reda. Motiv šahovnice vrlo je omiljen, kako u prapovijesti tako i u svim kulturama u prošlosti, a njegov simbolizam traje i danas. I na kraju, klasje neupitno

simbolizira plodnost i korišteno je kod većine poljodjelskih kultura. Njegovim prikazom nastojalo se utjecati na ishod žetve, a time i na život u podzemlju gdje zrnje prolazi ciklus smrti i ponovnog rađanja. Zrno zato označava izmjenjivanje života i smrti. U Demetrinom kultu žito je osiguravalo neprekidnost ciklusa izmjene smrti i ponovnog rađanja, kao takav simbol često je na slikarijama u egipatskim grobnicama. Motiv klasja na pintaderi s Brijuna može se promatrati i kao stilizirana borova grančica sa simbolikom besmrtnosti.

Simbolika boja ima tradicionalnu vrijednost koja je univerzalna na geografskoj, psihološkoj i mističnoj razini. Interpretacije mogu biti različite, ali boje su “uvijek i svugdje uporište simboličke misli” (Chevalier, Gheerbrant 1983: 54). U prirodi se pojavljuje sedam osnovnih duginih boja u kojima se razabire oko 700 nijansi. Brojka sedam vezuje se uz sedam dana u tjednu, sedam nebeskih tijela, sedam nota itd. Boje mogu simbolizirati osnovne elemente. Tako crvena i narančasta simboliziraju vatru, žuta i bijela zrak, zelena vodu, a crna ili smeđa zemlju. Boje simboliziraju i prostor i vrijeme. Dvije suprotne boje odraz su dualizma, odnosno, sukoba snaga. Najprisutnija je svakako suprotnost bijele i crne boje, gdje prva simbolizira dnevnu svjetlost i pozitivne snage, a crna noć, odnosno, negativne involutivne snage. Kod američkih Indijanaca i europskih ratara boje predočuju kozmički simbolizam, a u egipatskoj umjetnosti boja je imala biološko i etičko značenje. Nama možda najbliži jest kršćanski simbolizam, gdje boje poprimaju sasvim religijsku vrijednost. Kod nekih afričkih plemena boje su religijski simboli puni značenja i moći. Promatrajući upotrebu boja u prapovijesnom svijetu moramo svakako uzeti u obzir i njihovo psihološko tumačenje u kojem razlikujemo tople i hladne boje. Boje potiču ono što simboliziraju pa crvena, narančasta i žuta stimuliraju, a plava i ljubičasta djeluju umirujuće (Chevalier, Gheerbrant 1983: 54-59, 79-81, 260, 673, 811, 823-825).

Prapovijesne zajednice najčešće su se koristile crvenom i žutom bojom. To su tople boje intuicije koje kod različitih naroda imaju sličnu simboliku. Predstavljaju sunčevu snagu kao i snagu vatre, snagu krvi – što je povezano s osnovnim principom života. Crvena je boja besmrtnosti. Žuta je najtoplija i najsjajnija boja koja najčešće simbolizira zrake sunca, a zrake svjetlosti su veza između ljudi i bogova. Žuta je često boja vladara i kraljeva kojom se obznanjivalo njihovo božansko podrijetlo. Vladari su u središtu zemaljskog svijeta kao što je sunce u središtu neba. Žuta boja može imati i zemaljski aspekt. U žutome zreloom klasju koje se zbog težine naginje zemlji simbolizira slabljenje, starost i konačno smrt. Žuto ili njegova sjajna varijanta, zlatno, može biti posrednik između ljudi i bogova. U Indiji se za žrtvovanje konja obavezno upotrebljavao zlatni nož (Chevalier, Gheerbrant 1983: 79-81, 828-829). Prilaganje brončanih bodeža u grobove ili, pak, nalaz brončane sjekire i bodeža u pećini Laganiši možda ima upravo ovakvu simboliku, jer je brončani predmet mogao biti učinkovit nadomjestak u nedostatku plemenitog metala. Jedan od najvrednijih primjera zlatnog oružja jest svakako prilog u kasnovučedolskom grobnom humku Velika Gruda u Tivatskom polju (Durman 1988: 38).

Prekretnica u razvoju ljudskog društva i europskih kultura nastupila je sredinom 4. tisućljeća nastupom eneolitika ili bakrenog doba. U Europi, a time i u sjevernom dijelu jadranskog bazena, nastupila su potpuno drugačija vremena koja su osim gospodarskih promjena donijela i nove kultove i nove religije. Ipak, valja naglasiti da je rani eneolitik još čvrsto vezan uz kraj neolitika i u materijalnom i u duhovnom smislu. Duhovnost svakako valja promatrati kroz gospodarsku bazu koja je u ovom slučaju temeljena na drugačijem odnosu prema zemlji i domaćim životinjama. Veza čovjeka i zemlje postupno jenjava, prevladava stočarstvo i donosi nove poglede na kult plodnosti uopće. Eneolitik je nastupio migracijama

Sl. 10. Motivi na keramici iz Pećinovca (foto K. Buršić-Matijašić).

Fig. 10 Patterns on pottery from Pećinovac (photo K. Buršić-Matijašić).

stranih populacija na višem stupnju razvoja s kojima su se suočile autohtone, starosjedilačke neolitičke kulture Europe. Jedan od važnih zamašnjaka bila je svakako primarna metalurgija koja je potaknula trgovinu i sve intenzivniju komunikaciju. U sklopu eneolitičkih kultura panonskog prostora mogu se izdvojiti rijetke keramičke ženske figure badenske kulture koje u svojoj kompleksnosti sigurno imaju “određeno kultno-simboličko značenje” (Težak-Gregl 1998: 125-126). Takvi idoli česti su na većini panonskih lokaliteta rane badenske kulture. Plosnati idoli prikazuju ženska tijela bez glave, naglašenih reproduktivnih atributa kod kojih se izdvaja prikaz spolnog trokuta erogene zone kao i unakrsno postavljene vrpce koje čine “X” motiv (Težak-Gregl 1998: 126-127; sl. 47). Elementi kojima je ukrašena skulptura iz Vučedola vezuju nas uz ikonografiju Božice koja sadrži simbole X i trokute u skladu s vjerskim uvjerenjima i gospodarskim prilikama vremena prijelaza iz paleolitika u neolitik. Figurice od keramike ukrašene X ili V motivima poznate su s mnoštva pticolikih skulptura neolitičkih kultura Cucuteni (Cucuteni B, prva pol. 4. tisuć. pr. Kr.), Karanovo, Tisza, Vinča kao i neolitika Anatolije (Haçılar I. C-D, sredina 6. tisućljeća pr. Kr.). Božice Ptice su najčešće ukrašene X, V motivom i ševronom,¹⁰ a istim znakovima mogu biti ukrašeni kulturni predmeti poput pečatnjaka, posuda, lampica (Gimbutas 2008: 8-11, fig. 9: 1, 3). Na skulpturama dominira simbolizam broja tri: tri su unakrsne trake na gornjem dijelu tijela i tri su crte koje čine trokut donjeg dijela tijela koje simboliziraju ili naglašavaju vulvu. Znak trostruke paralelne linije koji povezujemo s Božicom poznat je već iz gornjeg paleolitika, a nastavlja se koristiti i tijekom neolitika i ranog brončanog doba na skulpturama božica, pečatnjacima i posudama. Trokut simbolizira maternicu božice, a broj tri obilje, trostruki izvor koji asocira na funkcije božice koja daruje život. Znak X je prepoznatljiviji znak Božice Ptice koja je dualističke naravi, kao darivateljica života, ali istovremeno i kao okrutna smrt (Gimbutas 2004: 91-97; Gimbutas 2008: 89, 325).

U Hrvatskoj je najbolje istražena i najbolje prikazana vučedolska kultura, jedna od najljepših prapovijesnih kultura Europe. Njezina pojava povezuje se tzv. drugom seobom stepskih naroda – Indoeuroljana, a smatra se da je izvanrednu raširenost zahvaljivala poznavanju metalurgije i komunikativnosti svojih nosilaca (Durman 2000). Iznimna je keramička

¹⁰ Chevron, fran., znak, pruga, traka u obliku okrenutog slova V.

produkcija vučedolske kulture iz koje izdvajamo velik broj predmeta s kulturnim obilježjem, bilo po mjestu nalaza, po oblicima ili, pak, po motivima kojima su ukrašeni. Tu je čitav spektar žrtvenika koji pripadaju tzv. kultu bovida, raširenome na velikom egejsko-mediteranskom prostoru. O religiji vučedolske kulture govori niz elemenata u oblicima i bogato izvedenim ukrasima. Valja u prvom redu spomenuti popularni motiv labrisa ili dvostruke sjekire ili, pak, klepsidre (koji se smatra ženskim simbolom) kao i motiv dvostruke rozete okružene zrakama kao solarni simbol. Posebno mjesto u vučedolskoj kulturi imaju životinje. Nezaobilazni su predmeti u obliku ptice u kojima je prepoznata golubica, jarebica ili patka. Od sisavaca, pored već spomenutih bovida, pojavljuju se i jeleni kao keramičke figure. Izniman je žrtveni ukop jelena na vučedolskom Gradcu. Istaknuto mjesto zauzimaju svakako i antropomorfne figurice. Prikazivale one stilizirano tijelo ili samo njegove dijelove, istraživači su skloni mišljenju da se radi o “zavjetnim modelima pojedinih dijelova tijela, običaju koji se u nekim ljudskim vjerovanjima i vjerskim obredima sačuvao do danas” (Težak-Gregl 1998: 148). Prikazana je, pak, odjeća posebne ritualne namjene. U prilog su gledanju na skulpture kao na predmete rituala ukrštene crte izrovašene u obliku križa na rukama (izdancima). Prikazuju tetovirani ili skarifikacirani ukras (Težak-Gregl 1998: 145-148). Ljudski lik adoranta pojavljuje se urezan na dnu keramičkih posuda (Durman 2000: 78). Ovako bogato nasljeđe teško je pronaći na istočnoj obali Jadrana, no o religioznosti i kultu tijekom eneolitika (Petrić 1976-1978; Petrić 1978-1979; Marijanović 1991) i ranog brončanog doba u Istri možemo suditi na temelju pojedinačnih motiva na ukrašenim keramičkim ulomcima. Većina motiva ima simboličko značenje.

Najizrazitiji predstavnik ranog brončanog doba na sjevernom Jadranu jest, svakako, tzv. jadranski tip ljubljanske grupe kao nastavljač eneolitičke tradicije u rano brončano doba, odnosno, kao kulturni i duhovni nasljednik vučedolske kulture (Dimitrijević 1979: 328, 340). Bogat dekorativni stil oslanja se na zonalnu i arhitektonsku kompoziciju izvedenu kotačićem u obliku uskih traka, cik-cak traka, interpoliranih linija, manjih ili većih trokuta. Istarski su ulomci maleni pa se s njih ne može jasno razabrati razdioba prostora. Iz Dančeve pećine potječe ulomak kojemu je u vučedolskom stilu ukrašen prsten usta (Petrić 1976-1978: 447, Tab. I.; Dimitrijević 1979: 320-322), a s Nezakcija ukrašena noga i donji dio tijela posude (Mihovilić 2001: 40, sl. 40). Kao i kod dva ulomka iz pećine Cingarela, motivi su pojačani umetanjem bijele boje (Bačić, 1956: 338, T. VI., 2, 3; Petrić 1976-1978: 447-448, sl. 1). Motive šrafiranih trokuta, ljestvičastih traka na ulomcima keramike iz Pećinovca (Sl. 10, Buršić-Matijašić 2003a) i ukrašeni gornji dio posude s trakastom ručkom iz pećine kraj sela Srbani iznad doline rijeke Mirne (Sl. 11),¹¹ svakako valja vezati uz simboliku Božice koju

Sl. 11. Ukrašeni gornji dio posude s trakastom ručkom, pećina kraj sela Srbani, dolina Mirne (foto M. Čuka).

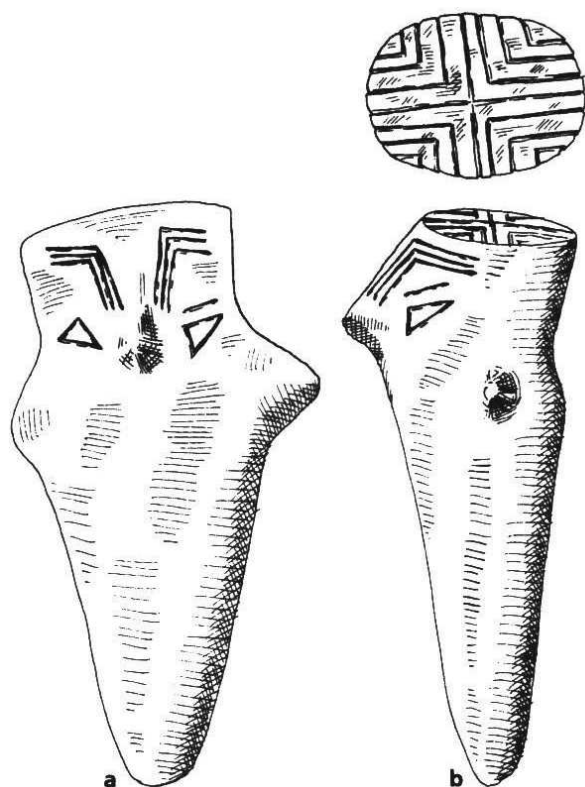
Fig. 11 Decorated upper part of a vessel with strip handle, cave near the village of Srbani, Mirna valley (photo M. Čuka).

¹¹ Zahvaljujem Kristini Mihovilić i Maji Čuki na ustupanju crteža i fotografije predmeta koji su pohranjeni u Arheološkom muzeju Istre u Puli, a potječu iz istraživanja Borisa Bačića (Prapovijesna izložba, prva soba prvog kata).

Sl. 12. Ukrašeno dno posude: Monkodonja
(foto E. Strenja).

Fig. 12 Decorated bottom of a vessel: Monkodonja
(photo E. Strenja).

Sl. 13. Stilizirana skulptura vinčanske kulture:

Medvednjak, Smederevska Palanka (Srbija), početak 5. tisućljeća (Gimbutas 2008: 14, Fig. 21).

Fig. 13 Stylized sculpture of Vinča Culture:

Medvednjak, Smederevska Palanka (Serbia), beginning of the 5th Millenium (Gimbutas 2008: 14, Fig. 21).

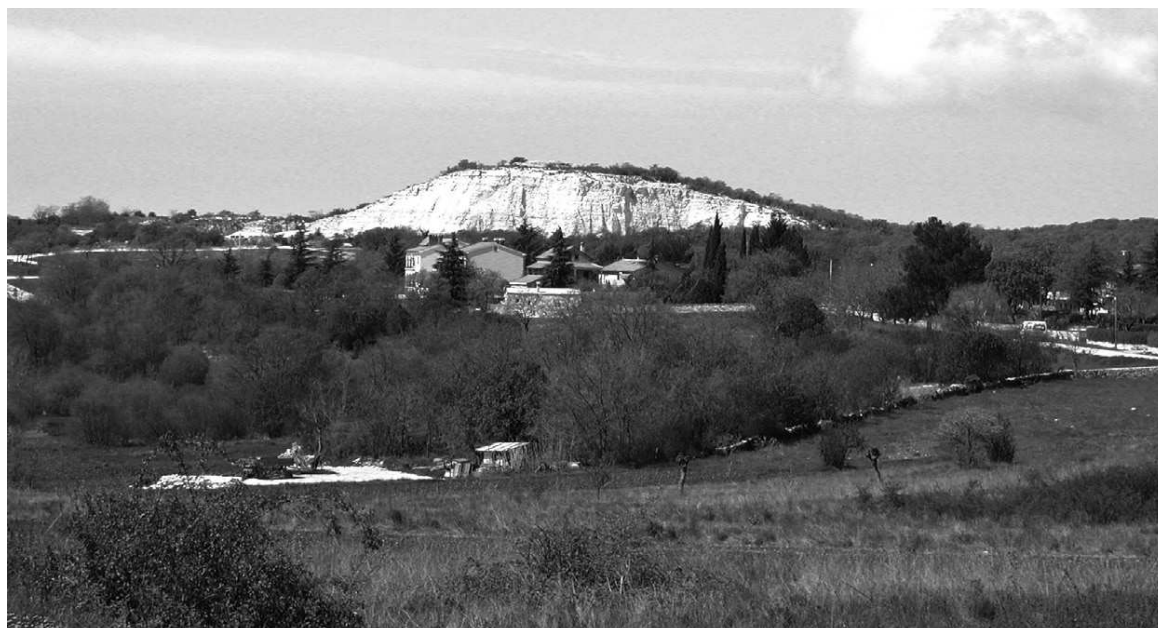
u obliku slova V i ševrona znakovi su Božice Ptice koji su povezani s njezinom osnovnom funkcijom darovateljice života (Sl. 13, Gimbutas 2008: 3-14).

pratimo od neolitika nadalje. Malobrojnost ukrašenih ulomaka podupire tumačenje da pripadaju posudama koje su morale imati posebnu namjenu.

Tijekom brončanog doba smjenjuju se u Istri, kao i na drugim područjima Hrvatske, kulturne grupe etnički nedefiniranih naroda koji će se tek pred kraj 2. i početkom 1. tisućljeća početi izdvajati u narode. Najučestaliji izvor za poznavanje materijalne i duhovne kulture i dalje su kameni i gline – keramički predmeti, iako se od početka eneolitika sustavno pojavljuju i metalni predmeti. Svi oblikom i ukrasom odaju vrijeme nastanka, a osim praktičke primjene u njihovim oblicima ili dekoraciji često prepoznajemo simboliku. Kako većina metalnih predmeta potječe iz grobova, neupitna je njihova uloga u svijetu duhovnosti.

Brončano doba donijelo je promjene u većini sfera ljudskog života u Istri. Keramika sada oskudijeva dekorativnim elementima, a faktori koji su utjecali na oblik lonca proizlaze iz kulturne tradicije (oponašanje oblika iz prirode), svrhe posude (ravno dno, okruglo dno) te materijala (gruba glina – grubo posuđe). Oblici mogu biti rezultat potrebe ljudi kao i uvjeta i načina ishrane. Brončanodobna se keramika vrlo rijetko ukrašava,¹² a ukras se ponajviše manifestira u oblikovanju posuda i dodavanju funkcionalnih elemenata – najčešće raznolikih ručki. Posebnost brončanodobnih posuda s gradina, istarskih i drugih, jest ukras na vanjskoj strani dna (Sl. 12) snopovima koncentričnih kanelura koje dijele plohu u 4 dijela, a ponekad zatvaraju okrugle utiske. Kanelure mogu biti polukružne ili trokutaste. Ponovno se pojavljuju znakovi Božice s pečatnjaka i skulptura neolitičkih kultura Vinča, Sesklo, Cucuteni, Coțofeni. Znakovi

¹² Ukrašeni ulomci s gradine Monkodonja tvore samo 5 % cjelokupne keramičke građe s Bačićevih iskopavanja (Buršić-Matijašić 1998: 92-105).

Sl. 14. Grob u obliku velikog kamenog humka, Maklavun (foto K. Buršić-Matijašić).

Fig. 14 Grave in the shape of a large stone mound, Maklavun (photo K. Buršić-Matijašić).

Kulturni život brončanog doba vodio se u okvirima moćne klase koja je stekla bogatstvo složenim procesom metalurgije bronce. Novi društveni sloj kontrolirao je rudna ležišta, proizvodnju i trgovinu kao i kastu ratnika koji su osiguravali protok ljudi i roba. Pored standardizirane proizvodnje oružja i nakita izrađivali su se i predmeti namijenjeni kultu. Proizvodnja brončanih predmeta zamršen je posao, a majstor – ljevač prvi je put u povijesti razvoja ljudskog društva proizveo nešto potpuno novo. Svojom genijalnošću čovjek je uspio stvoriti novu materiju (bronzu) zbog čega se u sferi mitologije i religije smatralo da posjeduje nadnaravnu moć (Majnarić-Pandžić 1998: 170-171). Istra tijekom brončanog doba oskudijeva reprezentativnim materijalom kakav je poznat iz kontinentalne Hrvatske.¹³ Karakteristično oružje ranog brončanog doba su svakako bodeži, često ukrašeni geometrijskim motivima koji su se upotrebljavali u obrednim svečanostima, a u kojima možemo također prepoznati kultne simbole (viseći trokuti).¹⁴

U Istri se tijekom ranog, a naročito srednjeg i kasnog brončanog doba grade dominantna naselja – gradine ili kašteljari. Valja očekivati da su neki bili namijenjeni kultu (Buršić-Matijašić 2007: 504-509).¹⁵ Uobičajeni načini ukopa su grobovi pod tumulima, ravne nekropole te nekropole sa žarnim ukopima. Istra je u ranom i srednjem brončanom dobu pod utjecajem široko rasprostranjene pojave pod nazivom kultura grobnih humaka koja je ostavila skroman repertoar predmeta kulturnog karaktera koji uz način ukopa svakako govori o religioznosti kojom je bilo prožeto brončanodobno društvo. Grob u obliku kamenog hum-

¹³ U okvirima vinkovačke kulture, kao direktne nasljednice vučedolske, pronađen je bogat zlatni nakit koji se sastojao od dominantnog centralnog pektoralnog ukrašenog kultnim motivom od pet međusobno trokutasto raspoređenih koncentričnih krugova koji su imali solarno simbolično značenje. Pored zlatne garniture iz Oriolika, valja spomenuti i zlatnu narukvicu iz Bilja u Baranji koja je vrlo bogato ukrašena. Nakit nije samo puka dekoracija već vrlo često posjeduje apotropejsko i magijsko značenje. (Majnarić-Pandžić 1998: 171-172).

¹⁴ Početkom dvadesetog stoljeća otkriveni su neukrašeni bodeži u tumulima na Valmarinu i Bombišti kraj Pule, a s lokaliteta Garica na otoku Krku potječe bodež ukrašen dvjema paralelnim linijama šrafiranih visećih trokuta (Čović, 1983: 118, sl. 10: 1, 2, 7).

¹⁵ Od šest poznatih nalazišta iz brončanog doba na otočju Brijuni, Vitasović (2000: 33, 57-61) smatra uzvisinu Petrovac mjestom kulturnog sadržaja.

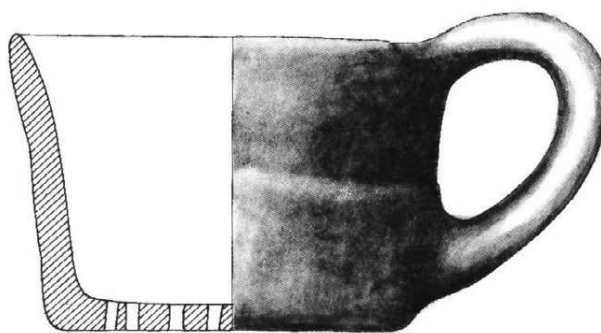
Sl. 15. Nalazište Mali sv. Anđeo kraj Poreča (foto R. Matijašić).

Fig. 15 The site of Mali sv. Anđeo near Poreč (photo R. Matijašić).

ka velikih dimenzija (Sl. 14: Maklavun – 16 m, Žamnjak – 13 m, Tumul u uvali Marić kraj Barbarige – 15 m; Bačić 1960; Codacci-Terlević 2006) koji ima perimetralni zid, unutar kojeg se nalazio sanduk od kamenih ploča, već svojim kružnim oblikom aludira na vječnost. Simbolu kruga pridodano je posebno značenje koje se odnosi na cjelovitost svijeta. Krug ima zaštitničko, magično i sveto obilježje. Nalaziti se unutar kruga znači nalaziti se u životu, biti dijelom svijeta. Za mnoge je drevne civilizacije nebo bilo ženski princip simbolički prikazan krugom, dok je zemlja bila muški princip – prikazan kvadratom (Colin 2004: 256-258). Pokojnika se spremalo na vječni počinak u kružnu konstrukciju koja je još od neolitika predstavljala unutrašnjost maternice odakle mu je bio omogućen povratak. Kružne ili jajolike konstrukcije mnogobrojnih neolitičkih grobnica megalitske arhitekture prikaz su ženske unutrašnjosti koja osigurava život. Jedan od poznatih primjera metafore trudnog ženskog tijela (Trudna Božica Zemlje) jest brdo Silbury u Velikoj Britaniji visine oko 40 metara koje je datirano u sredinu 3. tisućljeća pr. Kr. (Gimbutas 2008: 148-149). Centralni brežuljak s najvišim vrhom koji simbolizira pupak – centar – *omphalós* koji osigurava život, uvelike podsjeća na naša nalazišta Maškeradu ili, pak, na kružnu konstrukciju u Barbarigi. Analiza prostora i jezična prosudba toponima vode u smjeru duhovnosti (Buršić-Matijašić 2002: 85-94). Položaj tumula na istaknutom mjestu u prostoru, osim o važnosti pokojnika, govori i nastojanju da mu se omogući što veća blizina nebu, a materijalni ostatci (pepeo, ostatci kostiju domaćih životinja, ptica, razbijeno posuđe) tragovi su zagonetnih obreda nad samim grobom. Sitni ulomci keramike pronađeni u devastiranom tumulu u uvali Marić kaj Barbarige upućuju na dekoraciju posuda cetinske kulture. Autorica (Codacci-Terlević 2006: 60) u njima prepoznaje pehare koji govore o banketu ili žrtvama ljevanicama poput nalaza na Monkodonji (Hänsel et al. 1999), a ukrasi u obliku linije ispod koje se nalazi niz udubljenih točkica te dva paralelna ureza u obliku obrnutog slova V opet nas vraćaju na trag Božice Ptice i njezina zagonetnog izvora života.

Pored snažnog populacijskog vala i intenzivnije izgradnje gradina tijekom srednjeg brončanog doba, valja računati na početak diferenciranja gradina prema namjeni. Uz stalno napučenine gradine morale su postojati i gradine s posebnom namjenom, među kojima svakako i mjesta kulturnog karaktera. Jedno je prepoznato na nalazištu Mali sv. Anđeo kraj Poreča (Sl. 15) gdje je A. Šonje istražio toloidnu suhozidnu građevinu megalitske kon-

strukcije (Šonje 1966: 295-330). Zbog položaja, izgleda i skromnih nalaza (Sl. 16: posuda perforiranog dna koja je možda služila za žrtve ljevanice) lokalitet je ušao u arheološku literaturu kao “prva sakralna arhitektura” (Čović 1983: 125, 234; Majnarić-Pandžić 1998: 191). Još je jedan primjer nalazišta s duhovnim sadržajem poznat na Poreštini. Prapovijesno svetište pronađeno je u okviru istraživanja antičkih hramova Poreča. Predantičko središte bilo je sagrađeno od grubih blokova s četiri pilastra u sredini, a o prapovijesnoj dataciji govore stratigrafija i ulomci prapovijesne keramike (Buršić-Matijašić 2007: 271-272). Nešto južnije, u podnožju gradine Monkodonja, nalazi se jama za koju se pretpostavlja da je mogla služiti u kultne svrhe. Tajnovitost šupljine, blizina naselja te današnji izgled prostora, koji je najvjerojatnije bio ograđen ortostatima, navode na misao da je ovo mjesto u životu naselja na uzvisini igralo posebnu ulogu (Mihovilić et al. 2002: 49). Probnim spuštanjem u unutrašnjost jame i ¹⁴C analizom skeletnih ljudskih i životinjskih ostataka ustanovljeno je da dijelovi ljudskog kostura pripadaju neolitičkom razdoblju, a kosti ovce 5. tisućljeću pr. Kr. Nalazi i malobrojni ulomci brončanodobne keramike dobiveni površinskim pregledom svakako nisu dovoljni za konačan sud o ulozi jame na samom rubu brončanodobnog naselja Monkodonje (Hänsel et al. 2007: 13-14). Monkodonja je pokazala još nekoliko zanimljivosti koje govore o duhovnosti njezinih stanovnika. Kako bi zadržali duh pokojnih članova zajednice koji su osnivali naselje, pokopali su ih uz zapadna vrata. Zbog naknadnih pregradnji grobovi su postali sastavni dio monumentalne arhitekture. Jedan je ugrađen u zapadni bastion glavnog ulaza u naselje. Sahrana mlade pokojnice na istaknutom mjestu simbolizirala je čuvaricu ovozemaljskog svijeta ali i “metaforičkog izlaza iz života” (Mihovilić et al. 2009: 47). Skupine kostiju nađene 1999. godine ispred vanjskog lica bedema, desetak metara jugozapadno od sjevernog ulaza, a istražene 2000. godine, pobudile su veliki interes. Dvije nakupine ljudskih kostiju bile su položene samo nekoliko centimetara ispod manjih kamenih blokova u rastresitom zemljanom sloju. Među kostima pronađena su tri predmeta, glinena pločica s urezanim ukrasom i dvije brončane naušnice, koji datiraju ukop. Položaj kostiju, antropološke analize i predmeti govore o sahrani 36 osoba različite životne dobi koji su stradali u masakru tijekom avaro-slavenskih osvajanja Istre u razdoblju 6. i 7. stoljeća (Hänsel et al. 2002). Skupina trinaest tumula na obližnjoj uzvisini Mušego najvjerojatnije je nekropola istaknutih članova prapovijesnog naselja na Monkodonji. Grobovi od kamenih ploča bili su okruženi kamenim vijencima. Pokojnici su prije polaganja u grob ekskarnirani, a nakit i dijelovi namjerno razbijenih keramičkih posuda govore o složenim obredima pokopa (Mihovilić et al. 2009).

Sl. 16. Crtež posude s perforiranim dnom pronađen na Malom sv. Anđelu (Čović 1983: T. XIV, 2).

Fig. 16 Drawing of a bowl with perforated bottom, found at Mali sv. Anđeo (Čović 1983 T. XIV, 2).

Vratimo se nakratko na Maklavun. Nakon prvih Bačićevih iskopavanja (Bačić 1960) nalaz je privukao ponovnu pažnju istraživača radi moguće reinterpretacije. Nakon tahimetrijskog mjerenja sadašnjeg stanja uvidjelo se da današnja forma samo djelomično odgovara prvotnoj. Djelomičnom Bačićevom rekonstrukcijom dobivena je nepravilna poligonalna forma, a mjerenja su pokazala da je unutrašnjost grobnice bila dovoljno visoka za slobod-

no kretanje čovjeka, što je istraživače navelo na misao da je grobnica bila podignuta “kao mikenski tholos građen tehnikom lažnog svoda” (Hänsel, Teržan 2001: 75). Grobnica je bila pokrivena zemljom i manjim kamenjem čime je poprimila oblik grobnog humka. U unutrašnjost je vodio širok prolaz kroz reprezentativni portal, a sačuvana dužina rampe iznosi 6 metara. Grob dužine 2, a širine 0,70 m, ugrađen je na kružnu konstrukciju tholosa s njegove sjeverozapadne strane. Kako je grob prije Bačićevog istraživanja bio devastiran, ne zna se broj pokojnika. Prema veličini se može zaključiti da je u nj bio položen jedan ispruženi pokojnik. Suprotno prijašnjim mišljenjima o samo jednom ukopu u maklavunskom tumulu, nove analize sugeriraju da je u unutrašnjem prostoru promjera 10 m moglo biti više grobova. Maklavun je na istočnom Jadranu jedinstven nalaz, okvirno datiran u srednje brončano doba. O maklavunskoj kupolastoj grobnici koja je bila izgrađena duhovnim poticajima s juga u mogućnostima lokalnog prostora (Hänsel, Teržan 2001) postoje i drugačija razmišljanja (Tomas 2010: 37-38). Monumentalnost i dominantan položaj grobnice odaju važnost pokojnika čiji se društveni položaj nastojao osigurati i u zagrobnom životu. Jedino moguće naselje kojem je, ili kojem su mogli pripadati pokojnici pokopani na uzvisini Maklavun moglo je biti nalazište Karaštak koje je od grobnice 1300 metara zračne linije (Buršić-Matijašić 2007: 21-38). U prilog tome govore istovremenost keramičkog materijala i način ortostatne gradnje na oba nalazišta. Blizina dobro poznatog nalazišta Monkodonja i usporedba sa sličnim materijalom dozvoljava određivanje vremena nastanka kupolaste grobnice na Maklavunu. U unutrašnjem prostoru grobnice pronađeni su ulomci keramike i brončano šilo ili dlijeto slomljenog vrha na temelju kojih su istraživači “prepoznali istarski poluotok kao jednu od najsjevernijih mediteranskih kulturnih zona u isprepletenim vezama s istočnim Mediteranom” (Hänsel, Teržan 2001: 98).

Osim standardnog repertoara kućnog posuđa za svakodnevnu upotrebu, na brončanodobnim gradinama i u sklopu brončanodobnih tumula zastupljene su vrlo male šalice koje navode na pomisao o konzumiranju “skupocjenih” ili rijetkih namirnica, koje su mogle imati simbolično značenje (Bačić 1960; Buršić-Matijašić 2007: T. 37; Codacci-Terlević 2006).

Jantaru je zbog svojstava i atraktivnih boja oduvijek pripisivana apotropijska snaga. U Europi se prvi puta pojavljuje kao prilog u neolitičkim grobovima, a u Istri su jantarne perle nađene u grobovima pod tumulima Žamnjaka, Škicina i Mušega, u ravnoj nekropoli Vrčin kao i u pećini Laganiši kraj Oprtlja (Bačić 1960; Buršić-Matijašić 2003; Mihovilić et al. 2009; Buršić-Matijašić 1995; Komšo 2008). Jantarne perle prilažu se i tijekom željeznog doba, a u Istri su pronađene u grobovima nekropola Nezakcija i Picuga (Mihovilić 2008: 47). Najčešće su to ogrlice sa zrnima od baltičkog jantara koje je pokojnik nosio za života i koje su priložene u grob kako bi ga štatile i tjerale zle sile na putu za nadgrobni život (Buršić-Matijašić 1995: 55-77; Buršić-Matijašić 2003: 171-185). Jantar zbog magnetskih svojstava ima i simboličko značenje. Predstavlja duševnu nit koja individualnu energiju povezuje s kozmičkom. Simbolizira sunčevu, duhovnu i božansku privlačnu snagu (Chevalier, Gheerbrant 1983: 215-216), što je bio dovoljan razlog da ga se nosi i prilaže uz pokojnike.

U već spomenutoj pećini Laganiši kraj Oprtlja pored stambenog prostora u jamskom je dijelu pećine pronađena i nekropola. U stambenom dijelu pronađena je fragmentirana šalica s visokom ručkom koja je bila ukrašena vodoravnim kanelurama i nizom brončanih kružnih aplikacija. Zbog tragova popravaka i izuzetnog ukrasa pretpostavlja se da je za zajednicu bila iznimno značajan predmet koji se možda koristio i u obredne – religijske svrhe (Mihovilić 2008: 16-17). Na lokalitetu Laganiši je dosad u Istri jedina brončanodobna nekropola

gdje su pronađeni skeletni ostatci dvanaest osoba, četiri odrasle i osmero djece. Odrasli su bili trojica muškarca i jedna žena, a sva djeca bila su mlađa od deset godina. Posebnost pogrebnog, a nesumnjivo i obrednog prostora, odaju grobni prilozima. Uz pojedine brončane predmete (sjekire, bodež, strelica, nakit) najviše je ulomaka keramičkih posuda. Posude sa sitastim dnima, kao i posude na čijem se unutrašnjem dijelu nalazi stožasta aplikacija, koristile su se u procesu prerade mlijeka i za obradu (namakanje i fermentaciju) žitarica ili voća. Takvi nalazi nisu česti, no poznati su s do danas bolje istraženih gradina kao što su Monkodonja, Gradac – Turan kraj Koromačna ili, pak, s Nezakcija i Kaštelira kraj Nove Vasi. Ovdje prepoznavamo njihovu kultnu namjenu, možda prinošenje žrtva ljevanica. Slična posuda nađena je u već spomenutom “svetištu - tolosu” Malom sv. Anđelu. Iz repertoara keramičkih ulomaka u nekropoli jame Laganiši ističe se šalica ukrašena bradavicom s koncentričnim kružnicama i snopovima kanelura koja ima jaku simboličku vrijednost. Takve šalice uobičajene su u najstarijim žarnim ukopima nekropola kasnog brončanog doba, a ovdje bi predstavljale sponu između starog načina polaganja skeleta i dolaska novog običaja spaljivanja (Mihovilić 2008: 50-53). Analiza posmrtnih ostataka, brončanog i keramičkom materijala dozvoljava pretpostavku da u pećini Laganiši kraj Oprtlja možemo prepoznati kulturni prostor ljudskim žrtvama i posebnim ritualima. Zbog fragmentiranosti ljudskih ostataka nije moguće govoriti o uzroku i načinu smrti, no većina grobnih priloga govori o spremanju i konzumiranju hrane te ritualnom razbijanju posuda. U tom kontekstu metalne predmete možemo definirati kao votivne darove (Komšo 2008; Mihovilić 2008: 53; Rajić Šikanjić 2008: 37-44).

Kasno brončano doba trajalo je od približno 1300. do 750. g. pr. Kr. Tada se od jugoistoka europskog kontinenta preko Podunavlja, jugoistočnih Alpa i dalje, preko srednje do zapadne Europe prostirala jedinstvena kultura, a danasve religijska sfera u kojoj je uz promjenu u obredu pokopavanja došlo do radikalne promjene u duhovnom životu. Mnogobrojne regionalne kulturne grupe bile su ujedinjene u duhovnoj sferi gdje se jedinstvo očitovalo u rasprostranjenom sunčevom kultu. Kulture polja sa žarama postale su posljednja stepenica u razvoju Europe prije stvaranja etničkih grupa koje će uskoro zakoračiti u povijest. Nikad prije kulture polja sa žarama nije stvoreno takvo jedinstvo na polju duhovnosti. Poznat je čitav niz manifestacija, motiva, simbola koji duboko zadiru u sferu kulta i religije. U kontinentalnoj Hrvatskoj, pogotovo u međuriječju Drave, Dunava i Save otkriven je veći broj ostava, jedinstven arheološki fenomen nastao kao ostavština putujućih trgovaca ili majstora-obrtnika. Za ovu je temu zanimljiva reinterpetacija nekih ostava za koje se vjeruje da su “ukopane u ritualne svrhe, kao votivni dar božanstvima ili oprema za zagrobni život pojedinca ili grupe žrtvovatelja” (Majnarić-Pandžić 1998: 195). Znakoviti su primjeri predmeta pohranjeni u pećinske prostore gdje su se prinobile žrtve (Škocijan), ali i primjeri predmeta koji su nađeni u koritima rijeka poput mačeva iz Donje Doline, Doline na Savi i s Plitvica. Grupe iz porodice kultura polja sa žarama imaju zajedničke religiozne simbole u obliku sunca i barskih ptica. Motivi su najčešće izvedeni tehnikom punciranja i iskucavanja na naličju brončanog lima. Kulture polja sa žarama imaju zajedničko religiozno shvaćanje, zajedničke obrede žrtvovanja kao i zajednički odnos prema smrti i pokojnicima. Osnovni motiv, sunčev simbol, pokretač je života, ali i osloboditelj pokojnikova duha od njegova tijela. Sunce je centralni motiv, no uz njega se pojavljuju ptice, biljni motivi kao i geometrijski, pravolinijski motivi. Često su predmeti poput posuda i obrambenog oružja od brončanog i zlatnog lima obrađeni tehnikom iskucavanja, s motivima u kojima “prepoznavamo jednostavnu naraciju simboličnog značenja” (Majnarić-Pandžić 1998: 194-199).

Sl. 17. Limska gradina, 2009 (foto K. Buršić-Matijašić).

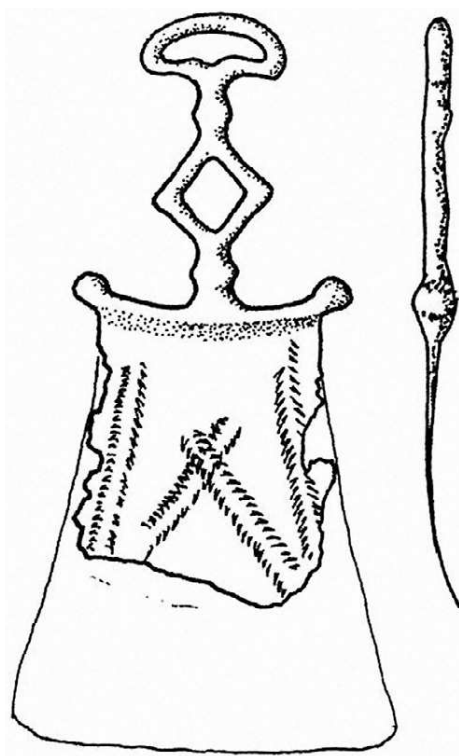
Fig. 17 Limska gradina, 2009 (photo K. Buršić-Matijašić).

Među predmetima ovog razdoblja u Istri se ističe vjedro tipa Hajduböszermeny iz Picuga kraj Poreča s dobro znanom ikonografijom. Gornji dio plašta posude ukrašen je nizovima kuglica i točaka, sunčevim kolima i ptičjim protomama. Ovakav tip posuda izvorno potječe iz Potisja odakle su se proširili Europom. U matičnom području izrađivane su tijekom 10. st. pr. Kr., a u vjedro iz Picuga mnogo je kasnije položeno je u grob u Istri (Mihovilić 1987: 43, T. I: 5, T. II). Posebna kategorija predmeta vezanih uz kult svakako su amuletni privjesci kojima se najčešće pripisuje magično i apotropejsko značenje: kotač, labris – pješčani sat – klepsidra, listoliki kao i stilizirani antropomorfni oblik. K. Mihovilić među materijalom iz nekropola Picugi prepoznaje kao stari element kulture polja sa žarama antropomorfni privjesak, datiran u razdoblje Ha A1 (Mihovilić 1987: 43, T. I: 1).

Istra je u posljednjim stoljećima drugog tisućljeća bila otvorena jakim – presudnim utjecajima iz panonskog i jugoistočnoalpskog prostora, gdje je dominirala kultura polja sa žarama. Za razliku od susjednih prostora Kvarnera i sjeverne Dalmacije te zaleđa gdje će se formirati regionalne kulture Liburna, Japoda i Delmata, u Istri će obred spaljivanja pokojnika potpuno potisnuti staru inhumaciju. Upravo je promjena u duhovnoj kulturi bila presudna u definiranju doseljenja populacije koja će tijekom 11. st. pr. Kr. postati sastavnica u etnogenezi povijesnih Histra. Od 25 poznatih histarskih nekropola, analizom materijala na Limskoj gradini (Sl. 17), Nezakciju, Puli, Picugima i Bermu došlo se do kronologije i tijeka razvoja materijalne, a posredno i duhovne kulture Histra od te migracije do dolaska Rimljana (Mihovilić 1972; 2001; Kučar 1979). Ritus pokopavanja bio je prvenstveno spaljivanje, a spaljeni ostatci pokojnika i ostatci predmeta nakon kremacije spremali su se u keramičke urne ili u rupe iskopane u zemlji, često ograđene kamenim pločama. Pokojnik se mogao spaliti iznad budućeg groba ili na posebnom spalištu u nekropoli (lat. *ustrinum*). Koliko je obred spaljivanja trajao, tko ga je vršio, kakvi su bili rituali vezani uz ispraćaj pokojnika, samo spaljivanje i na kraju spremanje ostataka u grobove, možemo samo pred-

mnijevati. Najvjerojatnije su za cijeli obred bile zadužene određene osobe koje su u zajednici zauzimale posebno mjesto. O ritusima pokapanja i postupcima prilikom sahrane možemo suditi samo na temelju materijalnih ostataka u grobovima. Pored bogatstva keramičkih predmeta s bogatom dekoracijom u kojoj se zrcali duboka religioznost, zanimljivi su predmeti jake duhovnosti i torkvesi – ogrlice od masivne brončane žice, glatki ili višestruko tordirani, ukrašeni, koji su se nosili na prelasku iz 2. u 1. tisućljeće prije Krista. Uz stare kasnobrončanodobne uzorke ostali su omiljen nakit i kasnije (Mihovilić 1972: 44; Buršić-Matijašić 2010), jer su simbolizirali zaštitu prostora koji zatvaraju. Krug je proširena točka i srodni su po savršenstvu. U mnogobrojnim primjerima simbolizma krug je simbol kozmičkog neba, a nebo postaje simbol duhovnog i nevidljivog svijeta. Krug spada u simbole božanstva zaokupljenog stvaranjem, uređivanjem i određivanjem života (Chevalier, Gheerbrant 1983: 320-324). Među velikim brojem predmeta nedvojbene obredne poruke ističe se ritualna lopatica, čest prilog u grobovima, ostavama i svetištima od 8. st. pr. Kr. Zaštitnim istraživanjima temelja antičkih hramova u Nezakciju početkom 80-ih godina 20. st. pronađen

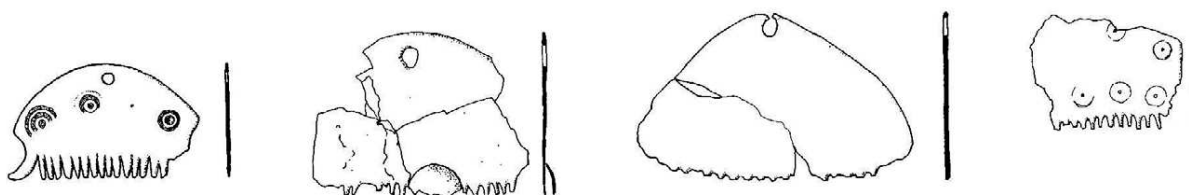
je privjesak u obliku ritualne lopatice (Sl. 18, sačuvana dužina 6,3 cm, širina 2,9 cm, debljina od 0,05 do 0,25 cm), zasad jedinstven nalaz izvan sjeverne Italije (venetska kultura i kultura Golasecca) gdje se gotovo uvijek vezuje uz ženske grobove. Zbog zanimljive forme, učestalosti nalaza, ukrasa, njegova se uloga višestruko tumači. Smatra se da su takvi predmeti vezani uz kult zemljoradnje i plodnosti. Naime, Teopomp spominje da su Veneti u vrijeme sjetve čavkama nudili žrtvene pogače,¹⁶ a neki autori pretpostavljaju da su ih mogli prinostiti ritualnim lopaticama (Mihovilić 2003: 211). Drugo je tumačenje da se tijekom pogrebnog rituala lopaticama skupljao i prenosio pepeo s kućnog ognjišta. Treća je zamisao da su se lopatice koristile pri složenom procesu tkanja. Lijevani brončani privjesak u obliku trapeza na gornjem je, kraćem rubu sa svake strane ojačan kuglicom i prelazi u ručku izrađenu na proboj. Ona ima dva proširenja: romboidno u sredini, a polumjesečasto na samome kraju. Predmet je oštećen. Ukas graviranjem “a tremolo” slijedi rubove dužih stranica lopatice unutar kojih se sijeku dvije crte izvedene na isti način. Takve i slične lopatice u ženskim su grobovima ukazivale na poseban status pokojnice. Odavale su njezinu važnost u zajednici, bila ona svećenica ili je samo kao najstarija ili najistaknutija članica zajednice dobila posebnu ulogu u prinošenju žrtve bogovima. Posebnost našeg, nezakcijskog privjeska koji je datiran na prijelaz iz 7. u 6. st. pr. Kr. jest u okolnostima njegova nalaza. Zbog devastacije položaja pronađen je izvan grobnog konteksta unutar temelja antičkih hramova, a iznad bogato opremljene muške grobnice (Mihovilić 2003: 211-216). U ženskim grobovima II. a-b faze nekropole u Nezakciju pojavljuju se brončani privjesci oblika češlja (Sl. 19, Mi-

Sl. 18. Privjesak oblika ritualne lopatice: Nezakcij (Mihovilić 2003: Sl. 5).

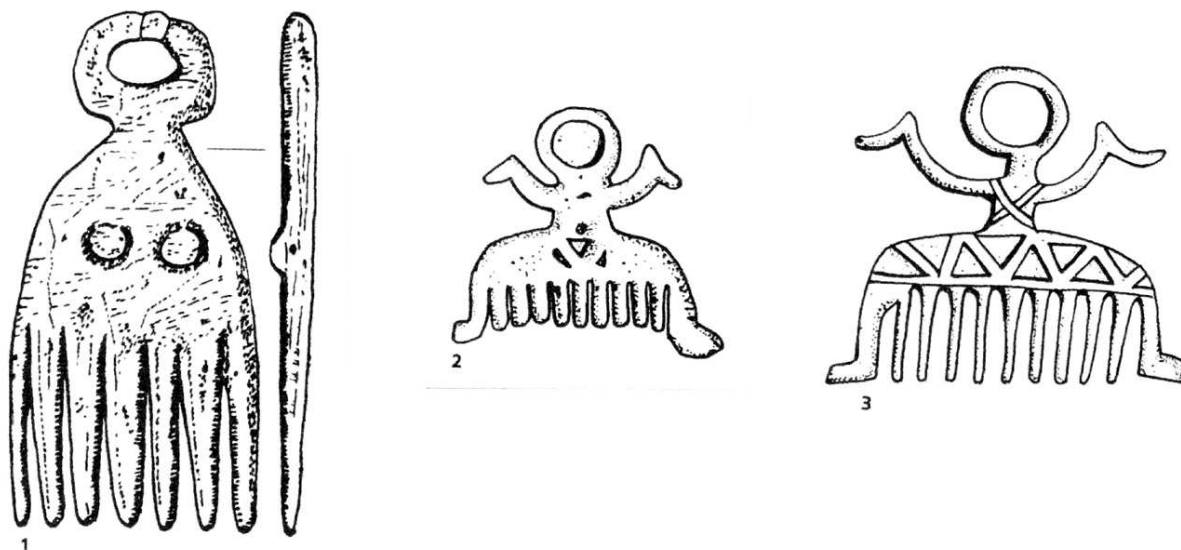
Fig. 18 Pendant in the form of a ritual spatula: Nezakcij (Mihovilić 2003: Sl. 5).

¹⁶ Usp. *Theop. apud Antigon. Hist. mir.* 173 i *Aelian. Nat. anim.* XVII, 16.

Sl. 19. Privjesci oblika češlja: Nezakcij (Mihovilić 2001: 351, Tab. 53: 16-19).

Fig. 19 Pendants in the form of a comb: Nezakcij (Mihovilić 2001: 351, Tab. 53: 16-19).

Sl. 20. Češalj poprima oblik žene: 1 – Cortalod (Švicarska) oko 4.000 g. pr. Kr.; 2 i 3: La Tene, željezno doba (Švicarska, Gimbutas 2008: 300, Fig. 480).

Fig. 20 Comb takes the form of a woman: 1 – Cortalod (Switzerland) around 4.000 B. C.; 2 and 3: La Tene, Iron Age (Switzerland; Gimbutas 2008: 300, Fig. 480).

hović 2001: sl. 65, 66). Češalj je vrlo stari znak, još od mlađeg paleolitika simbol energije koja omogućava ponovno rađanje. Božanska moć češlja ili četke opaža se u prapovijesnim kulturama preko neolitika (Çatal Hüyük, Vinča), brončanog i željeznog doba do latena. Još i danas se privjesak u obliku češlja stavlja ženama nakon poroda da bi se zadovoljila božica smrti, čime se osiguravaju život i zdravlje majke i djeteta (Sl. 20, Gimbutas 2008: 298-302).

U željezno doba hrvatski se prostor otvara prema Karpatima, ali i prema utjecajima visokih mediteranskih civilizacija (grčke, italske i etruščanske) i vezama s njima, što je dalo impuls novom dobu s razvijenom metalurgijom željeza, trgovinom, kao i društvenim raslojavanjem. Na čitavom teritoriju Hrvatske pojavljuju se stilizirani životinjski likovi. Njihova simbolika, a naročito porijeklo pojedinih motiva vezuju Istru uz utjecaje mnogih prostora, a time i uz djelovanje različitih religijskih običaja. Tako je izvor za motiv vuka stepsko-kavkaski (Majnarić-Pandžić 1998: 225), dok se motivi bika i pijeveca šire iz Sredozemlja. Pored konja koji je nesumnjivo istočnog porijekla pojavljuju se jeleni, psi (Nezakcij – Mihovilić 2001: sl. 82, 83) i druge životinje. Životinje u vidu sitne plastike, aplikacija ili prikaza na keramici, osim dekorativne uloge prenose poruku, ritualnu, simboličku i religijsku. Pojavljuju se kod naroda koji su nastanjivali hrvatski prostor izliveni u bronci i izvedeni u keramici. Mogle su biti samostalne figurice, privjesci s ulogom amuleta ili sastavni dio nekog drugog predmeta kao aplikacije ili ručke (Majnarić-Pandžić 1998: 225-226). Brojni primjerci privjesaka u obliku trokutaste vrećice ili pločice (Nezakcij grob I/12, u Mihovilić 2001: 94, T. 22: 20, 21) omiljeni su predmeti željeznodobne Europe od 8. do 4. st. pr. Kr. Trokut je osnovni

Sl. 21. Žara s koničnim poklopcem: Nezakcij grob VI/28 (Mihovilić 2001: 64, sl. 48).

Fig. 21 Urn with conical lid: Nesactium grave VI/28 (Mihovilić 2001: 64, Fig. 48).

znak/simbol ljudskog tijela u balkansko-podunavskom i sredozemno-egejskom kulturnom krugu u kojem se oslikava Božica – simbol preporoda (Gimbutas 2008: 107; Kukoč 2009: 157).

Oslikavanje posuda postaje sredstvo u štovanju božanstva, a kroz zamršenu simboliku naoko jednostavnih motiva ulazimo u duhovni svijet Histra. Gotovo sve sačuvane posude pripadaju grobnim nalazima. Kao žare upotrebljavali su se uvezeni skupocjeni predmeti kao i posude jednostavne domaće izrade. Kombinacijom motiva nije se dobivao samo dojmljiv efekt, već je čitava površina “pričala zamršenu priču” vezanu uz duhovni svijet Histra (pokojnika i njegova svijeta). Posuda iz Nezakcija iz starijeg željeznog doba (8. st. pr. Kr.) dopremljena je s etruščanskog prostora. Površina joj je oslikana geometrijskim ukrasima. Na najširem dijelu trbuha ritmički se izmjenjuju prazan pravokutnik, pravokutnik ispunjen kosim mrežastim motivom i svastika (Majnarić-Pandžić 1998: 225; Mihovilić 2001: 327, Tab. 29: 7). Posude oblika kratera za miješanje vina, vrčevi i askosi bili su namijenjeni gozbama, a prilagali su se u grob za svečanost ponovnog rađanja nakon smrti. Meandar je svakako vrlo omiljeni dekorativni motiv željeznog doba. Vrčevi tzv. Waswarkrug ukrašeni su meandrom u tehnici pseudovrpce koja je mogla biti ispunjena bijelom bojom. U doticaju s kulturama sjeverne Italije, meandar je mogao biti obložen i limenim lamelama. Motiv meandra nije ograničen samo na keramiku, njime se ukrašavaju i metalni predmeti poput noževa ili širokih trakastih narukvica etruščanskog porijekla (Mihovilić 2001: 350, T. 52: 2). Najstariji prikazi ženskih organa pojavili su se mnogo prije poljodjelstva u simbolima i predmetima koji podsjećaju i na plodnost divljih biljaka. Svaki prikaz nosi u sebi dubok simbolizam ženskog principa, bio polukružan, trokutast ili zvonolik (Gimbutas 2008: 100-101). Na posudi s koničnim poklopcem iz groba VI/28 u Nezakciju (Sl. 21, Mihovilić 2001: 64, 65, sl. 48), prikaz vulve dobro je upotrijebljen u praktične svrhe, jer se kroz središnji rascjep provlačio konop za zatvaranje urne.

O religijskim običajima govore mjesta gdje se zadržavao prapovijesni čovjek, kao što su prirodni objekti poput pećina ili izvora. I u naseljima stalnog karaktera i u naseljima s

Sl. 22. Skulptura “Božica plodnosti” i konjanik, Nezakcij (Mihovilić 2001: 117, sl. 110).

Fig. 22 Sculpture of the “Fertility Goddess” and horseman, Nesactium (Mihovilić 2001: 117, sl. 110).

posebnom namjenom može se pratiti koji su položaji bili namijenjeni kultu. Mjesta posebnog značaja mogla su postati vjerski centri. Takav se proces može pratiti u Nezakciju gdje je važno gospodarsko središte postalo vjerskim centrom šireg područja. Najvjerojatnije su obje funkcije neko vrijeme trajale paralelno. O važnosti toga grada kao vjerskog središta sudimo po jedinstvenim spomenicima skulpture, kako kamenim pločama tako i punoj plastici. Tzv. Božica plodnosti i pripadajući joj konjanik kao cjelina prikazuju u što su Histri vjerovali i čemu su se nadali: rađanju i smrti u nezaustavljivom vječnom ciklusu života (Sl. 22; Mladin 1977-78; Kukoč 1986-87; Kovač 1991-1992).

Bibliografija

- Bačić 1956 B. Bačić: “Arheološko iskopavanje spilje Cingarele kod Momjana”, *Jadranski zbornik* 1 (1956): 323-364.
- Bačić 1960 B. Bačić: “Tumuli iz brončanog doba na Maklavunu i Žamnjaku u južnoj Istri”, *Jadranski zbornik* 4 (1960): 197-203.
- Bačić 1973 B. Bačić: “Vela gromača kod Kavrana”, *Histria archaeologica*, IV/1 (1973): 5-29.
- Batović 1979 Š. Batović: “Jadranska zona”, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, II., Sarajevo, 1979: 473-634.
- Bregant 1968 T. Bregant: *Ornamentika na neolitski keramiki v Jugoslaviji*, Ljubljana, 1968.
- Buršić-Matijašić 1993 K. Buršić-Matijašić: “Clay Seals of Caput Adriae (Gljeni pečatniki na području Caput Adriae)”, *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 21 (1993): 7-14.
- Buršić-Matijašić 1995 K. Buršić-Matijašić: “Prapovijesni jantarni nakit s područja Istre i Cresa”, *Histria archaeologica* 20/21, 1989-1990 (1995): 55-77.
- Buršić-Matijašić 1998 K. Buršić-Matijašić: *Gradina Monkodonja, Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza srenjobrončanodobne istarske gradine Monkodonja kod Rovinja (The Monkodonja Hillfort, A Typological and Statistical Analysis of Pottery Finds from the Middle Bronze Age Hillfort of Monkodonja near Rovinj)*, *Monografije i katalogi* 9, Arheološki muzej Istre, Pula, 1998.
- Buršić-Matijašić 2002 K. Buršić-Matijašić: “Maškerada”, *Histria Antiqua* 8 (2002): 85-94.
- Buršić-Matijašić 2003 K. Buršić-Matijašić: “Škicini (Vodnjan) brončanodobni grob pod tumulom”, *Opuscula archaeologica* 27 (2003): 171-185.

- Buršić-Matijašić 2003a K. Buršić-Matijašić: “Rano naseljavanje južne Istre – Pećinovac kod Okreti”, *Histria antiqua* 11 (2003): 55-73.
- Buršić-Matijašić 2007 K. Buršić-Matijašić: *Gradine Istre – Povijest prije povijesti*, ZN “Žakan Juri”, Pula, 2007.
- Buršić-Matijašić 2010 K. Buršić-Matijašić: “Torkvesi – jednostav elegancija prapovijesnog umjetničkog obrta”, *Histria Antiqua* 18, Pula, 2010: 65-83.
- Chevalier, Gheerbrant 1983 J. Chevalier, A. Gheerbrant: *Rječnik simbola, mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983.
- Codacci-Terlević 2006 G. Codacci-Terlević: “Prilog poznavanju brončanodobnih pogrebnih običaja u Istri – stanje istraženosti istarskih tumula te rezultati istraživanja tumula iz uvale Marić kod Barbarige”, *Histria archaeologica* 35 (2006): 41-74.
- Colin 2004 D. Colin: *Rječnik simbola, mitova i legendi*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.
- Čečuk, Radić 2005 B. Čečuk, D. Radić: *Vela spila, Višeslojno pretpovijesno nalazište Vela Luka – Otok Korčula*, Centar za kulturu “Vela Luka”, Vela Luka, 2005.
- Čović 1983 B. Čović: “Regionalne grupe ranog bronzanog doba”; “Srednje bronzano doba u Istri”, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* IV, Sarajevo, 1983: 114-132; 233-242.
- Dimitrijević 1979 S. Dimitrijević: “Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks (Vučedolska kultura i njeni regionalni tipovi – Ljubljanska kultura i njeni regionalni tipovi)”, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, III, Sarajevo, 1979: 267-341.
- Dimitrijević 1998 S. Dimitrijević: “Paleolitik”, u: Dimitrijević et al. 1998: 21-54.
- Dimitrijević et al. 1998 S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić: *Prapovijest, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, knj. 1, Naprijed, Zagreb, 1998.
- Durman 1988 A. Durman: “Metal u vučedolskom kulturnom kompleksu”, *Vučedol – treće tisućljeće p. n. e.*, (grupa autora), MGC, Zagreb, 1988: 32-39.
- Durman 2000 A. Durman: *Vučedolski Orion i najstariji europski kalendar – The Vučedol Orion and the Oldest European Calendar*, Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Gradski muzej Vinkovci, Zagreb, 2000.
- Facchini 2004 F. Facchini: “Tražitelji beskonačnoga – otkada?” u: Facchini et al. 2004: 7-17.
- Facchini et al. 2004 F. Facchini – M. Gimbutas – J. K. Kozłowski – B. Vandermeersch, *Religioznost u pretpovijesti – La religiosità nella preistoria*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004.
- Forenbaher, Kaiser 2006 S. Forenbaher, T. Kaiser: “The Pottery of Pupičina Cave – Lončarija Pupičine peći”, u: P. T. Miracle, S. Forenbaher, (urednici), *Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave*, Volume 1 – *Prapovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći*, 1. svezak, *Monografije i katalozi* 14, Arheološki muzej Istre, Pula, 2006: 195-210.
- Gimbutas 2004 M. Gimbutas: “Religija božice u europskoj pretpovijesti”, u: Facchini et al. 2004: 83-107.
- Gimbutas 2008 M. Gimbutas: *Il linguaggio della Dea (The Language of the Goddess*, Harper & Row, 1989), Venexia, Roma, 2008.
- Hänsel et. al. 1999 B. Hänsel, K. Mihovilić, B. Teržan: “Monkodonja – utvrđeno protourbano naselje starijeg i srednjeg brončanog doba kod Rovinja u Istri”

- (“Monkodonja – a fortified protourban settlement from the older and middle bronze age near Rovinj in Istria”), *Histria archaeologica* 28 (1999): 37-108.
- Hänsel, Teržan 2001 B. Hänsel, B. Teržan: “Brončanodobna kupolasta grobnica mikenskog tipa u Istri – Tomba a cupola del tipo miceneo appartenente all’Età del Bronzo in Istria”, *Histria archaeologica* 30 (2001): 69-109.
- Hänsel et al. 2002 B. Hänsel, K. Mihovilić, B. Teržan, B. Tessman: “Ranosrednjovjekovna masivna grobnica ispred vanjskih zidova Gradine Monkodonja u Istri – Fossa comune altomedievale dinanzi alle mura esterne del castelliere Moncodogno in Istria”, *Histria archaeologica* 31 (2002): 133-158.
- Hänsel et al. 2007 B. Hänsel, K. Mihovilić, B. Teržan: “Radiokarbonski datumi ranog i srednjeg brončanog doba u Istri” (“Radiocarbon Dates of the Early and Middle Bronze Age in Istria”), *Histria archaeologica*, 36 (2007): 5-47.
- Hawkes 1966 J. Hawkes: *Prehistorija, Historija čovječanstva; Kulturni i naučni razvoj*, Naprijed, Zagreb, 1966.
- Klaić 1979 B. Klaić: *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979.
- Komšo 2006 D. Komšo: “Vrčevan – nalazište na otvorenom iz razdoblja ranog neolitika”, *Histria archaeologica* 35 (2006): 5-30.
- Komšo 2008 D. Komšo: *Pećina Laganiši – Mjesto života i smrti*, Katalog 73, Arheološki muzej Istre, Pula, 2008.
- Komšo, Miracle 2006 D. Komšo, P. T. Miracle: “Pećina Jačmica”, *Buzetski zbornik* 33 (2006): 29-37.
- Kovač 1991-1992 L. Kovač: “Nezakcijski kult – simboličke forme i njihove transformacije od 6. st. pr. n. e. do 6. st. n. e. – The Nesactium Cult – Symbolic forms and their transformations from the 6th cent B.C. to the 6th cent. A.D.”, *Histria archaeologica* 22-23 (1991-1992): 44-116.
- Kučar 1979 V. Kučar: “Prahistorijska nekropola Beram”, *Histria archaeologica* 10, 1, (1979): 85-131.
- Kukoč 1986-1987 S. Kukoč: “Histarska plastika u kontekstu umjetnosti jadranskog područja od 7. do 5. st. pr. Kr.”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 26 (13) (1986-87): 75-112.
- Kukoč 2009 S. Kukoč: *Japodi – fragmenta symbolica*, Književni krug, Split, 2009.
- Lantier 1961 R. Lantier: *L’art préhistorique*, Editions Charles Massin, Paris, 1961.
- Leroi-Gourhan 1968 A. Leroi-Gourhan: *Religije prehistorije*, Naprijed, Zagreb, 1968.
- Majnarić-Pandžić 1998 N. Majnarić-Pandžić: “Brončano i željezno doba”, u: Dimitrijević et al. 2008: 161-359.
- Malez 1987 M. Malez: “Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre”, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 11/1, Pula, 1987: 3-49.
- Marijanović 1991 B. Marijanović: “Ljubljanska kultura na istočnoj jadranskoj obali”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 84 (1991): 215-245.
- Mihovilić 1972 K. Mihovilić: “Nekropola gradine iznad Limskog kanala”, *Histria archaeologica*, III/2 (1972): 1-67.
- Mihovilić 1987 K. Mihovilić: “Poreština u kontekstu željeznog doba Istre i susjednih kulturnih skupina”, *Zbornik Poreštine II* (1987): 41-49.
- Mihovilić 2001 K. Mihovilić: “Nesactium, Prapovijesni nalazi 1900.-1953.”, *Monografije i katalozi* 11, Arheološki muzej Istre, Pula, 2001.

- Mihovilić 2003 K. Mihovilić, “Privjesak oblika ritualne lopatice iz Nezakcija”, *Opuscula archaeologica* 27 (2003): 211-216.
- Mihovilić 2008 K. Mihovilić: “Nekropola u jami Laganiši”, u: Komšo 2008: 45-55.
- Mihovilić et al. 2002 K. Mihovilić, B. Teržan, B. Hänsel, D. Matošević, C. Becker: *Rovinj i okolica prije Rima/Rovigno e dintorni prima dei Romani/Rovinj und seine Umgebung vor den Römern*, Oetker-Voges Verlag, Kiel, 2002.
- Mihovilić et al. 2009 K. Mihovilić, B. Hänsel, B. Teržan, D. Matošević, Ž. Kovačić: *Monkodonja i Mušego*, *Katalog* 79, Arheološki muzej Istre, Rovinj 2009.
- Mladin 1977-1978 J. Mladin: “Geneza čovjeka u prapovijesnim spomenicima iz prapovijesti Nezakcija”, *Histria archaeologica* 8-9 (1995), 1977-1978: 5-115.
- Montagnari-Kokelj 2005 M. Montagnari-Kokelj: “Some considerations on Salt exploitation of Trieste Karst in Prehistory”, *ANUBiH*, Knjiga 34, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 32 (2005): 47-81.
- Müller 1994 J. Müller: *Das ostadriatische Frühneolithikum, Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaraumes*, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 9, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin, 1994.
- Petrić 1976-1978 N. Petrić: “Prilozi pretpovijesti Istre”, *Jadranski zbornik*, X (1978), 441-464.
- Petrić 1978-1979 N. Petrić: “Introduzione alla presitoria dell’Istria”, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, IX (1979): 183-248.
- Rajić Šikanjić 2008 P. Rajić Šikanjić: “Analiza ljudskog skeletnog materijala iz jame Laganiši”, u: Komšo 2008: 37-44.
- Šonje 1966 A. Šonje: “Prehistorijski nalazi poslije drugog svjetskog rata u Poreštini”, *Jadranski zbornik* 6 (1966): 295-330.
- Težak-Gregl 1998 T. Težak – Gregl: “Neolitik i eneolitik”, u Dimitrijević et al. 2008: 59-151.
- Tomas 2010 H. Tomas: “Najraniji posjeti Grka našem priobalju: Mikensko razdoblje”, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2010., 36-40.
- Vandermeersch 2004 B. Vandermeersch: “Najstarije sahrane”, u: Facchini et al. 2004: 19-51.
- Vitasović 2000 A. Vitasović: “Gradina”, *Histria archaeologica* 31 (2000): 5-60.
- Vitasović 2001 A. Vitasović: “Objekti i kultura kultnog i zagrobnog života otočja Bri-juni”, *Histria archaeologica* 32 (2001): 55-108.
- Zlatunić 2004 R. Zlatunić: “Arheološka interpretacija i rekonstrukcija načina života u neolitičkom razdoblju Istre” – “Archaeological interpretation and reconstruction of the way of life in the neolithic period of Istria”, *Histria archaeologica* 33 (2004): 5-141.

Religion – Religious Customs in Prehistory of Istria

Summary

The never-ending bond between matter and spirit, between the material and the spiritual, during prehistory is expressed through almost all human activities. Spiritual phenomena can be detected within all prehistoric periods. Finds in Istria are not numerous, but are significant because they convey a message of primordial spirituality. The main difficulty lies in the fact that the material heritage is not fully preserved, while all explanations are influenced by modern experiences. Only some specific

objects and specific materials are used in the analysis of spiritual phenomena. Among many material remains of prehistoric man, the most important sources for the study of religious life are symbols and signs in which we recognize messages directed to gods. By means of acts and symbols man tried to understand, and then influence the phenomenon of death, in an attempt to transcend it. During the Palaeolithic period man made enormous steps in his development. Changes were slow but continuous. With the exception of tools and weapons, all other material remains send us two-sided messages. One side is certainly material: the definition of tangible elements such as various materials, dimensions and colours, while the other is more readily associable with spirituality. In the interpretation of spirituality, modern man benefits from many centuries of experience, so that we can only guess the character of the Palaeolithic man's spirituality. In the oldest periods beliefs were motivated by the surrounding world – natural phenomena were for him mysterious events. Abstract thinking, which manifested itself through symbols, developed in the attempt to explain these phenomena. Most signs and messages can be viewed and interpreted in the context of the Fertility Goddess cultural sphere and its plentiful variants. Objects dating from Palaeolithic to Iron Age were analysed. Their forms specify the function, while their decorations are not mere geometrical motifs but symbols associated with the Goddess: the divinity personification of the natural force that gives birth; the Goddess of life cycles of the natural world. Birth, life and death – all three were condensed in a woman – a Goddess represented realistically but also abstractly and by means of symbols such as hieroglyphs. The first remote indication of spirituality can be identified in the Palaeolithic, when wearing animal teeth on a string was a means of enhancing fertility. In Neolithic times we find the symbols of the Goddess on decoration of clay objects, but also on special vessels, such as *rhytons*. Motifs and colours were applied to the body, to textiles and clay (*pintaderas*), and this form of expression also had an important role in the religious life of prehistoric man. The Goddess – Nature, who was the personification of the natural might of breeding, and in the same time the personification of the destructive force of death and that of re-birth, by which powers she controlled the life cycles of the whole world, can be recognized in all these features. From the Neolithic onwards, all prehistoric cultures can be studied on the basis of pottery. Prehistoric clay vessels served man in his everyday life, which was interwoven with spirituality. The decoration of pottery seldom had a primarily aesthetical meaning, as decoration was seldom casual: it was almost always designed with specific goals. Although many changes occurred during the Bronze and Iron Age in the economical, social and spiritual sphere, in Istria we keep identifying features of the Goddess as regards fertility, such as decorations on the bottom of vessels, while *tumuli* of various sizes scattered over the peninsula (Bombista, Maklavun, Žamnjak, Mušego) remind us of the Pregnant Earth Goddess. During the 1st millennium BC Istria established contacts with most surrounding areas, from which positive impulses arrived. The religious beliefs shaped particular rituals recognizable in the burial rites (incineration) but also in objects of spiritual character (grave objects and stone sculpture). During prehistory in Istria life depended on experience, geological and climatic conditions, while the environment influenced the development of religious systems based on natural powers. The Istrian region, as part of the Croatian territory, was on the fringes of the two great Mediterranean civilizations, Greek and Roman, but earlier also of important Neolithic cultures of Pannonia, and this fact largely influenced the development of prehistoric culture within which the spirituality of prehistoric man also appeared. Among many indicators of spirituality and cult we isolated only a handful that illustrate common European customs, but in the same time also the specificity and originality of the Istrian soil.

SADRŽAJ

<i>Petar Selem</i> , Proslov	5
<i>Bruna Kuntić-Makvić</i> , Urednički predgovor	7
<i>Klara Buršić Matijašić</i> , Religija – religijski običaji u prapovijesti Istre . . .	11
<i>Jasmina Osterman</i> , Utjecaj pojave pisma na razvoj religijskih sustava ranih civilizacija	39
<i>Robert Matijašić</i> , Klasični kultovi, autohtona vjerovanja i romanizacija . .	61
<u>Ivan Knezović</u> , Topografija kultova u rimskome gradu – primjer Andautonije	71
<i>Inga Vilogorac Brčić</i> , Salonitanski sljedbenici Velike Majke	93
<i>Petar Selem</i> , Jupiter – Amon na sjevernom Jadranu	119
<i>Nenad Cambi</i> , Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici.	133
<i>Hrvoje Gračanin</i> , Crkveni ustroj u kasnoantičkoj Panoniji.	155
<i>Vesna Lalošević</i> , Progonitelji kršćana u predaji Salonitansko-splitske crkve	171

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
FF-press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Damir Boras

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Naklada
300 primjeraka